Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжынар!

1925 ЧЫЛДА УНЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязынын Тыва рескомунун, Тыва АССР-нин Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1991 чыл
август
8
четверг
№ 137 (14637)

(Чагыдар ортаа 6 коп).
Садар ортаа 20 коп.

Чөөн-Хемчик районнуң «Большевик» совхозта Сергей Кууларга удурткан механизастаттынган звено мал чеминиң белеткекчилериниң аразында район чарыжының сөөлгү он хонуунуң түңнели-биле тиилекчи болган. Звено 521 тонна сигенни белеткээн, ол дээрге ажыл-агыйның белеткээни бүгү сигенниң чартыынган хөй кезии-дир.

Бөгүн **«Шын» солуннуң КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР ТУГУН «Большевик» совхозта Сергей Кууларга удурткан механизастаттынган звенога** алдар болдуруп көдүрген.

Республиканың сигенчилери, мал чеминиң белеткелиниң темпизин дүргедедиңер!

ЭРТКЕН АЛДЫ ХОНУКТА

Республикага мал чеминиң белеткелин дүргеп болгаш кыска хуусаада чорудар талазы-биле чарлаттынган шалыпчы ай ам ийи хонгаш доостур.

Районнар аайы-биле байдалды киирип көрээл.

Районнар	сиген (тонна)		
	планы	күүсеткени	хуузу
Бай-Тайга	11565	1500	13
Мөңгүн-Тайга	1070	104	10
Барыын-Хемчик	14070	3360	24
Өвүр	9590	988	10
Сүт-Хөл	12441	2500	20
Чөөн-Хемчик	12658	2647	21
Улуг-Хем	21995	6500	29
Тандыы	18949	6508	34
Бии-Хем	13844	5910	43
Тожу	4670	265	6
Каа-Хем	16730	3213	19
Тес-Хем	17534	2325	13
Эрзин	13456	1105	8
Кызыл	17972	2670	15
Республика	186544	39595	21

Үстүнде сан-чурагайлардан алгаш көөрге, планының чартыын безин күүседип алган район чок болуп турар.

Сенаж: түңгле Барыын-Хемчик (980), биле Бии-Хем (4000 тонна) районнарның көргүзүглери эки. Каа-Хем районда бо көргүзүг шору: ында 3930 тонна сенаж салдынган. Дөрт район—Тожу, Кызыл, Тандыы, Чөөн-Хемчик түс-түс планиарын 4-6 хуу күүсеткилээн. Чамдык районнар силос салырын эгелээн. Улуг-Хем район — 225, Тандыы — 5159, Бии-Хем — 300, Тожу — 500 тонна силостуң ногаан массазын белеткеп алган.

Хүннүң айтырыы—мал чеминиң белеткели

БОТТУГ ДУЗАНЫ КӨРГҮЗЕР

Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң хоорайның чурттакчыларын база хоорайның албан черлерин, организацияларын, бүдүрүлге черлерин Кызыл, Каа-Хем, Таңды районнарның ажыл-агыйларынга мал чеми белеткээринге, ногаанын бок үнүштерин аштаарынга дуза көргүзер дугайында шиитпири көдээ ажыл-ишчилерге улуг дет-кимче бооп турар. Дыка хөй коллективтер, организациялар ол шиитпирни амыдыралга боттандыра бергеннер.

Ынчалза-даа Каа-Хем, Кызыл, Таңды, Бии-Хем районнарның чамдык ажыл-агыйларының удуртукчуларының шеф дузазын херекке албайн турарын кижи кайгаар. Оларның олутпай, шүшпеи чоруунган, чамдыктарының акша-көпеек харамнаныл, кыразып орарындан мал чеми белеткээр күзелдиг дыка хөй коллективтер манап турар.

Эрткен чылын үк районнарның ажыл-агыйлары эвээш мал чеми белеткеп алгаш, кышкы үеде Убса-Нурдан хыыргыыш кезип, Моолдан улуг өртектиг сиген, Саян артындан саван, силос, сенаж сөөртүп, хөй чаргдал үндүргенин уттуп-каннары ол бе? Ол районнарда эң-не хөй мал хораан, хөй эът, сүт, дүктү чедир албаннар.

Кышкы үеде Саян артындан бир тонна савацны 100 рубль чаргдап сөөртүрү ажыктыг бе? Өдекте, кодан девискээринде чаагай үнген ногаан сигенни 40-50 рубль чаргдап чыткаш, белеткеп алырга ажыктыг эвес бе? Кижи бодап көөрге, үк шиитпирге даянып алгаш, хөй мал чемин белеткеп алгы дег.

Бистиң Тывага Агроүлетпүр эвилелиниң үк шиитпирни амыдыралга боттандырар дээш боттуг хемчегларни ап турар. Коллективте ажылдап турар удуртукчулар, специалистер колдуу республиканың ажыл-агыйларынга дуза кадып командировкалаар азы республикадан дашкаар белеткеп алган кижи ажыл-агыйларже шефке үнүп турар бис.

Хоорай—көдээге

Тыва Агроүлетпүр эвилелинде агроном Алефтина Сиротинаның удуртулгазыбиле херээжен улус Кызыл районнуң «Кара-Хаак», «Рассвет» совхозтарының ногаа шөлдеринге каш удаа барып, ногаанның бок үнүштерин аштажып бергеннер.

Мал чеми белеткелинге Бии-Хем районнуң чаа тургустунган «Сесерлиг» совхозун шефке алган бис. Ол совхозтуң Биче-Баян-Кол деп черинин девискээринде чурттап турар малчыннар: Тыва АССР-нин улус депутады Дотпаа Дөмүр-оолга, хойжу алышкылар Кара-оол, Күдерек Салчактарга дуза-лажып, беш удаа 10-15 кижи хол кадыры-биле сигенни кестивис. Ук ажылды гараж-тың инженер-механиги Шактар Николай кызымак удуртуп турар. Ол звено 10-15 шыырак эрлерден тургустунган.

Бо чугула ажыл-херекке ногаанның бок үнүштерин аштаарынга Светлана Донгак, Алефтина Сиротина, Любовь Семидоцкая, Любовь Аксенова, мал чеми белеткелинге Дамба Доржу, Николай Шактар, Сурун-оол Маадыр, Алексей Багыт-оол, Владимир Дотпаа, Радик Монгул-оол болгаш өскелер-даа идепкейлиг киржип турар.

Мал чеминиң талазы-биле хоорайның штавы кайы организация киржип, киришпейн турарын тодарадып, учётка ап, солун, сеткүүлдерге, радиога, телевидение-ге чырыдары чугула. Кызыпкылайып, организастыг хемчегларни ап турар. бистерни, Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң ажылдакчыларын, ногаанның бок үнүштерин аштаапайн, мал чеминиң белеткелинге киришпейн турар деп телевизорга чарлай бээрге, бо улуска эпчок-даа, таарымча чок-даа чорду. Ону парлалганын, телевидениениң, радионуң информация төвү өөренип көөрү чугула.

Бо хүннерде бистиң белеткээн малывыс чеми 30 тонна ажып турар. Ам-даа боттуг дузаны көргүзер бис.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тыва Агроүлетпүр эвилелинде киллдис эргелекчизи.

«ШЫРБАЙЫП-ЛА ТУР БИС»

Бай-Тайга районнуң сигенчилери кандыг ажылдап турарыл? Ындыг айтырыгны бистиң корреспондентивис дүүн районнуң агроүлетпүр каттыжыышкы и н ы н ың улуг агроному К. К. Хомушкуга салган.

Ниити байдалды Кызыл-оол Комбуевич мынчаар тайылбырлаан:

— Район девискээринде от-сиген эки үнген. Ынчангаш ону четчир шаа-биле курлап алыр дээш шырбайып-ла тур бис. Районнуң сиген белеткээр планы —11558 тонна. Август 6-га чедир белеткеп алганывыс 1734 тонна. План күүселдезиниң ындыг-ла чер албаанын ол сан көргүзүп тур. Ындыг болганда моон соңгаар техника, кижи күжүн чөп ажыглап тургаш, ажылдың темпизин элээн шапкынчыдарын бодап турар бис.

Ам ажыл-агыйлар аайыбиле: «Тээли»—449, «Мурнакчы»—738, «Бай-Тал» — 350, «Кызыл-Даг»—105, «Кара-Хөл»—102 тонна сигенни белеткеп алган.

Мал чеминиң белеткелинче тус-тус коллективтер — ниитизи-биле 77 звено киртен. Олар колдуунда-ла хол кадыры-биле сиген кезип турарлар. «Кара-Хөл» совхозтуң сигенчилери сигенни колдуунда-ла тайгада долгап турар. «Мурнакчы» совхозта Берзек Кудурукпайга удурткан Шуй ортумак школазының өөреникчилери база-ла ындыг ажылда хаара туттунган.

Тус-тус коллективтерде звеноларның аразында чарыш түңнелин үндүрдүвүс. «Мурнакчы» совхозта Арбай-оол Канчыырның өгбүле звенозу он хонук дургузунда 25 тонна сиген белеткээр тургаш, ону 35 тонна кылдыр күүсеттилер. «Бай-Тал» совхозта Эресоол Чүльдүмүң звенозу ол-ла үе дургузунда 34 тонна мал чеми белеткээн. Ол оларның планнаанындан 14 тонна хөй. «Аленушка» уруглар садының коллективи 16 тонна сигенни кылгаш, совхозка дужааган.

(Бистиң корр.).

Эвилелдер, ассоциациялар, кооперативтер, биче бүдүрүлгелер, арат база тараачын ажыл-агыйлар болгаш өске-даа экономиктиг тургузуглар удуртукчуларының Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак-биле ужуражылгазының киржикчилериниң республиканың бүгү бүдүрүлгечилеринге, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге

К Ы Й Г Ы Р Ы Ы

Бистер, ажыл-агый чорударының чаа арга-хевирлери-биле ажылдап турар ажыл-чорудулганың аңгы-аңгы адырларының төлээлекчилери, ажыл-агыйжы, тывынгыр чоруктуң болгаш биче бизнестиң хөгжүлдезинге бүгү талалыг деткимчени көргүзеринче республиканың бүгү бүдүрүлгечилерин, Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелин кыйгырып тур бис.

Чаа экономиктиг тургузугларның ажыл-чорудулгазының эгелээн үеази кыскада болза, республикада экономиктиг байдалды үндезини-биле өскертип болур аажок улуг аргалар ында салдынган-дыр дээрзин ол шимчээшкин көргүскен.

Ажыл-агый чорударының чаа арга-хевирлериниң тыптып кээп турганының эге үелериден-не бүдүрүлгечилер корум-чурум болгаш күш-ажылдың сагыпга-чуруму, ажыл-агыйжы, тывынгыр чоруктуң экономиктиг хосталгазы дээш туржуп келгеннер. Чаа тургузуглар бот-башкарылганың, бот-хандырылганың болгаш бот-акшаландырыышкы и н ы ң принциптеринде организастаттынып келген. Республикага азырадыкчы хөөннерни үндезини-биле чок кылырынга бистиң шимчээшкинивис дузалаар ужурлуг. Экономиканы сегиделинге кооперативтерниң, биче бүдүрүлгелерниң, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның, өске-даа бүдүрүлгечилерниң үлүүн дээштиг болдурар дээш бистен хамаарыжыр бүгүле үүлдерни кылыр бис. Өнчү-хөреңгини хуужударынче угланыышкынны ажыл-ишчилерниң чогаадыкчы болгаш күш-ажылчы идепкейин хөгжүдүрүнүң аргазы кылдыр көрүп, изин-биле деткип турар бис. Күш-ажылчы коллективтериң социал камгалалын, рынок харылзааларының байдалдарында ажыл-агыйжы, тывынгыр чоруукка психологтуг белеткелди хандырар болганда, бүдүрүлге черлерин акциялаарын, соонда барып садыл алыры-биле арендалаарын өнчү-хөреңгини күрүнеден аңгылаарының эң таарымчалыг аргалары деп санап турар бис.

Ажыл-агыйжы, тывынгыр чорук баштайгы базымнарын кылып турар. Чаа херекти эгелээри кажан-даа аажок берге. Ам барып үүле даштыкы шаптарааынарны ажып эртер эвес, боттарынын-на эргижирээн, чанчыл болган үзел-бодалдарын өскертири, олардан ойталаары үүден артык берге. Кооперативтерде, биче бүдүрүлгелерде ачы-дузага чедирилгезинин болгаш бараанарның өртээнин улуунга хомудалдар эвээш эвес. Ындыг үүлдер бар харын, ынчалза-даа бис моны катап-катап демдеглеп, айтып турар бис, бис хөй болганывыс түдүм-на, ачы-дуза чедирилгези болгаш чонга бараанар хөй болур, оларнын өртектери күдулаар. Тургустунулганын ол чиик эвес оруун эртер апаар.

Ажыл-агый чорударының чаа арга-хевирлери хөгжүлдениң капиталистиг оруунче апар чыдар деп чугаалар база бар. Бис кымны-даа дарлавайн турар бис — боттарывыска, күрүневиске, чонувуска ажылдап чоруур бис. Эвээшти кылгаш, дыка хөйнү ажылдап ап турарлар деп дамчыыр чугаалар база бар. Ол шын эвес. Бистиң ажылывыстың төлевири салган ажыл-херектеривис-биле дүгжүп турар. Боттарывыстың ажылывыстың үезин шуут сагывайн турар бис. Бисте доктааттынган ажыл хүнү чок. Дыштанылга хүннериңде-даа ажылдап турар бис. Ажылдап алган акша-хөреңгивисти шуптузун-на боттарывыс долузубиле ажыглавайн турар бис: күрүне санында үндүрүглер төлээрин үтпайн, кылган ажыл дээш төлеп, бот-орулга-чарылгалыг орулганын чамдык кезиин бүдүрүлгени калбартырынга болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге арттырып ап турар бис. Шынзыттынмаан дамчыыр чугаалардан болгаш шын эвес даап бодаашкыннардан бисти камгалаарын чазактан дилеп тур бис.

Үндезининг экономиктиг реформаның болгаш рынокту тургузарының талалакчылары бис дээрзин бадыткавышаан, рынок харылзааларынче шилчиир дээр болза, биче бизнестиң моон соңгаргы хөгжүлдезинге чазактың болгаш бүдүрүлгечилерниң бир демниг хөделиишкиннери эргежок чугула деп ужуражылганың киржикчилери санап турарлар.

Тыва АССР-нин чазаанын талазындан дараазында хемчегларни чорудары эргежок чугула деп санап тур бис:

— республикага аренда болгаш ажыл-агыйжы, тывынгыр чоруктуң моон соңгаргы хөгжүлдезинин талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алыр, арендалыг коллективтерниң, кооперативтерниң, биче бүдүрүлгелерниң, арат база тараачын ажыл-агыйларның болгаш ажыл-агый чорударының өске-даа чаа арга-хевирлериниң материал-техниктиг хандырылгазының, акшаландырыышкынның чуруму, ажыл-ишчилерниң социал болгаш экономиктиг камгалалының талазы-биле хемчеглер анаа тодаргай айыттынган болур үжурлуг. Өнчү-хөреңгинин бүгү хевирлериниң ажылдаарынга экономиктиг ден-дески, дөмей байдалдарны тургузар;

— аренда шимчээшкинининиң, ажыл-агыйжы, тывынгыр чоруктуң болгаш биче бизнестиң хөгжүлдезин саададып, доктарлар тургузуп турар ведомстволарга база кижилерге хемчег көргүзериниң арганарын тодарадыр. Монополияга удур политика болгаш экономиктиг тургузугларга деткимче көргүзериниң талазы-биле Тыванын девискээр эргелелиниң, Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң база экономиктиг реформа талазы-биле күрүне комиссиязының бо үглашкынга ажылын күштелдирер;

— улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи органнарының талазындан республиканың бүгү районнарынга арендаторларның, биче бүдүрүлгелериниң, кооперативтерниң, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның, өнчү-хөреңгиниң өске-даа хевирлериниң ажылынга магадылалды, оларның эргелеринге болгаш эрге-ажыктарынга боттуг камгалалды хандырбышаан, тургузар;

— чоннуң херегле-бараанарын бүдүрүп турар болгаш тудуг чорудуп турар ажыл-агый чорударының чаа арга-хевирлеринге үндүрүг талазы-биле чиигелделернин системазын ажылдап кылыр;

— ажыл-агый чорударының чаа арга-хевирлериниң хөгжүлдезин, республика иштинге болгаш оон дашкаар черлерге рынок инфраструктуразы-биле оларның харылзаазын бот-эргелиг дүүштүрүп-башкарар төптер бооп турар болганында, кооперативтерниң база бүдүрүлгечилериниң, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның республика эвилелдерин быжылаарынга боттуг дузаны көргүзер.

Ажыл-агыйжы, тывынгыр чоруктуң хөгжүлдээи кризистиг болуушкуннарны ажып эртеринге идиг бээр, республиканың экономиказын быжыктырарынга, рынокту чоннуң херегле-бараанары-биле албекшидеринге кескү үлүг-хуузун киирер дээрзинге быжыг бүзүреливисти илергейлеп тур бис.

1991 чылдың август 2-де хүлээп алдынган.

Кызыл хоорай.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Пленумунуң дугайында ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Пленуму август 6-да болуп эрткен.

Оон ажылынга РСФСР-ниң Компартиязының Гөп Контроль Комиссиязының кежигүннери. Компартияның сонгулдалыг теп органнарының составында киргбейн турар партияның республика, край, область база өкруг комитеттеринин бирги секретарьлары, Чепсектиг Күштернин РСФСР-ниң девискээринде турар хевирлеринин партия комитеттеринин секретарьлары, Компартияның өөредилгe черлеринин ректорлары, РСФСР-ниң улус депутаттары киришкен.

Пленум дарааазында айтырыгларны чугаалашкан:

1. Республикада политиктиг байдал болгаш Компартиянын сорулгаларынын дугайында.

2. Россияның коммунистериниң демократтыг партиязының тургузукчу конференциязының дугайында.

3. РСФСР-ниң Компартиязының эвлчег чок II съездизин чыылдырар дугайында.

4. Организастыг айтырыглар.

Хүн чуруумунуң бирги айтырыынын талазы-биле И. К. Полозков илеткел кылган. Ийиги айтырыг талазы-биле И. И. Антонович дыннадыг кылган.

Ол айтырыглар талазыбиле санал бергеннер: И. М. Шабанов — партия Воронеж обкомунуң бирги секретары, В. П. Шевцов — Барнаулдуң транспорт машина тудуунуң В. И. Ленин аттыг заводунуң партком секретары, Ю. В. Петров — партия Томск обкомунуң бирги секретары, Н. Е. Шундик — драматург. РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин секретары, В. Н. Романов — партия Свердловск обкомунуң секретары, В. С. Липицкий — СЭКП ТК-ниң социализм теориязының, төөгүзүүнүн институдунуң сектор эргелекчизи, В. Н. Киселев — Омск областың Крутино районунуң «Новокарасукский» совхозунуң директору, В. А. Тюлькин—Ленинградта «Авангард» артем-будүрүлге каттыжыышкынынын партиом секретары, В. И. Ермаков — Челябинскиниң күрүне университединиң доцентизи, Ю. А. Прокофьев — СЭКП ТК-ниң Политбюро кежигүнү, партия Москва хооркомунуң бирги секретары, Ю. Н. Егоров — Москваның машина тудуунуң «Скорость» заводунуң инженери, Ю. П. Белов — партия Ленинград обкомунуң секретары, С. Н. Бабурин — РСФСР-ниң улус депутады, В. Я. Абаев — партия Камчатка обкомунуң бирги секретары, К. А. Николаев — «Мосстроймеханизация» № 3 трестиң механизация эргелелининиң мастери, Москва хоорайның эвилелининиң даргазы, Н. С. Столяров — РСФСР-ниң Компартиязының ТКК-зының даргазы, П. Я. Слезков — РСФСР-ниң Компартиязының ТКК-зының даргазының бирги оралакчызы.

Редакция комиссиязының мурнундан Н. П. Силкова чүве чугаалаан.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының «Политиктиг байдал болгаш Компартиянын сорулгаларының дугайында» тезистерин чугаалажып көргенин барымдаалап тургаш, чедир ажылдаарын, партия комитеттеринче чорударын болгаш партия парлалгазынга парладырын ТК-ниң секретариадынга дааскан.

Тезистернин үндезинингe коммунистерниң хөделиишкиннериниң чаңгыс аайын хандырар талазы-биле тодаргай хемчегларни ажылдап кылырын, күрүненин болгаш РСФСР-ниң бүдүнбүрүн болурунун, чоннуң эрге-чагыргазының органнары Советтерни быжыглаарының эрге-ажыынга хөөниитиниң күжениишкиннерин каттыштырарынга идепкейлиг салдар чедирерин парткомнарга база партия организацияларынга Пленум сүмелээн. Кризисти ажып эртер, будүрүлгелерниң болгаш ажыл-агыйның өскедаа тургузугларының ажылын экижидип быжыглаар талазы-биле хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының хүлээп алган турар шиитпирлерин боттандырарынга салдар чедирер.

РСФСР-ниң Президентизинин партияны дашкаарладыр дугайында Чарлыыбиле холбаштыр партия организацияларының сонгаарладып болбас айтырыгларының дугайында доктаалды хүлээп алган.

ТК-ның Пленуму РСФСР-ниң Компартиязының эвлчег чок II съездизин 1991 чылдың декабрьда — 1992 чылдың январьда чыылдырарын шиитпирлээн. СЭКП Программазының төлевилелинге коммунистерниң саналдарын болгаш сүмелерин анниитилештирер талазы-биле комиссияның составын бадылаан. РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазының организастыг үндезиннериниң нормативтиг документилерини белеткээр комиссияны тургускан.

Пленум И. К. Полозковтуң дилээн хандырып, өске ажылче шилчиири-биле холбаштыр, ону РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары албан-хүлээлгеден болгаш ТК-ның Политбюро кежигүнүнден хостаан.

РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комителиниң бирги секретарына болгаш ТК-ның Политбюро кежигүнүнге Пленум СЭКП ТК-ның секретары В. А. Купцовту сонгаан.

Пленум РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының составындан В. С. Липицкийни, А. В. Руцкойну, М. Протасенкону үндүрген. СЭКП Уставынга дүүшпес болгаш партияны чарыллырарынче угланган хөделиишкиннери дээш Б. С. Липицкий база А. В. Руцкой СЭКП-ден үндүрткен. Ол дугайында информацияны партия эге организациялarынче чорудар.

Пленумнуң ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары О. С. Шенин, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери Ю. А. Прокофьев, М. С. Сурков, СЭКП ТК-ның секретарьлары Б. В. Гидаспов, В. А. Купцов, Ю. А. Манаенков олар киришкен.

РСФСР-нин Компартиязының ТК-зының Пленумунун документилерин парлалгага парлаар.

РСФСР-ниң Компартиязының эвлчег чок II съездизин чыылдырар дугайында РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Пленумунуң 1991 чылдың август 6-да ДОКТААЛЫ

1. РСФСР-ниң Компартиязының эвлчег чок II съездизин 1990 чылдың декабрьда — 1991 чылдың январьда чыылдырар.

РСФСР-нин Компартиязының эвлчег чок II съездизинге делегаттар сонгуурунга төлээ нормазын — СЭКП-нин 7,5 мун кежигүннеринден 1 делегат кылдыр доктаадыр.

2. Съездиин эрттирер хүнүнүң база хүн чурумунун дугайында, партия организацияларының санал-оналдарын болгаш СЭКП-нин эвлчег чок XXIX съездизин чыылдырар айтырыглар талазы-биле СЭКП ТК-ның ам болур Пленумунун шиитпирлерин барымдаалавышаан, делегаттар сонгуур чурумунун дугайында саналдарны ТК-ның эвлчеглиг Пленумунга чугаалажып көөр кылдыр кирип келирин РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозунга дагзыр.

3. СЭКП Программазының төлевилелинге хамаарыштыр коммунистерниң саналдарын болгаш сүмелерин түңнештирер талазы-биле комиссияны тургузар.

4. РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазының организастыг үндезиннериниң талазы-биле нормативтиг документилерни ажылдап кылыр комиссияны тургузар.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары Валентин Александрович КУПЦОВ

Вологда областа Череповец районнуң Миндюкино суурунга 1937 чылдың декабрь 4-те төрүттүнген. 1966 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Инженер-металлург.

Күш-ажылчы чорудулгазын 1955 чылда Вологда областа «Пламя» колхозтуң колхозчузу болуп эгелээн. 1956-58 чылдарда Совет Армияга албан эрттирген. Череповецтиң металлургия заводунга: ажылчын, цех мастери, цехтиң партком секретары, заводтуң партком секретарының оралакчызы болуп ажылдаан. 1974 чылдан бээр партияның Череповец хооркомунун ийиги, бирги секретары, СЭКП-ниң Вологда хооркомунун бирги секретары. 1985 чылдан бээр СЭКП-ниң Вологда обкомунун бирги секретары. 1990 чылдан бээр СЭКП ТК-ның секретары, ССРЭ-ниң улус депутады.

КОБАЛЬТ ОРНУНГА...

Хову-Аксы суурда РСФСР-ниң дүк болбаазырадыр концернинин удуртукчулары, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин оларның киржилгези-биле «Тыва кобальт» комбинатты эде-дериниин талазы-биле айтырыгны чугаалажып турар.

«Тыва кобальт» комбинаттың будүрүлгези чиг эъ курлавырлары эвээжээниндең специалистериң хөй чорутканындан база акшаландырыышкын талазы-биле бергедээшкиннер туруп келгенинден орулга чок апарып, хаарының кырында келген. Рудада кобальтының бары төлевилеттингенинден үш катап эвээш болуп турар. Демир-оруктан ырак черде турар болгаш автотранспорт чаргдалдары дыка улуг. «Гипроникель» институдунуң ССРЭ-нин Металлургия министерствозунуң өөнүг металлдар килдизининң специалистери кобальт концентрады-биле чергелештир чести, никельди, мөңгүнү, висмуттуу ылгаарының технологиязын ажылдап кылыры шинчилээрге база орулга чок болган. 1985 чылда автоклавканикель порошогун алырын, өске-даа технологияларны өөренип, саналашкыннарны кылган. Чарыл-галар орулганы ыыкаш турар болган.

Ынчангаш комбинаттың күш-ажылчы коллективи келиир үеде будүрүлгенин салым-чолу билдинмес туруп бээрге, социал варыдаашкыннарны болдурбас сорулга-биле бо чылдың апрель, июль айларда хамаарышкан министерствозунче, республиканың чазаанче чаа будүрүлге тургузар дугайында санал киирген.

Күш-ажылчы коллектив чөвүлели кобальт будүрүлгезин сокатпайн, чергелештир үш чүс ажылчынныг аргылга-даараныла цегин тургузарының айтырын көдүргеи. Дериг-херексел-дерин эде дерип, ажылчын күштүү белеткеп тургаш, гидрометаллургия цегинге Тывада бар металлоломну эвилдирер шуткулга цегин, септелге-механика цегинин баазазынга көдээ ажыл-агый техниказын септээр мастерскааны, транспорт цегинин, АТБ-ниң баазазынга биче будүрүлгелерни тургузарын саналлаан. Ыяш ажылдап кылыр «Үнгеш» кооперативти, алдын будүрүлгезиниң төвүн тургузарын көрүп турар.

Күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң саналын өөренип көрүп, будүрүлгени эде дерип, ажылчын күштүү белеткеп тургаш, гидрометаллургия цегинге Тывада бар металлоломну эвилдирер шуткулга цегин, септелге-механика цегинин баазазынга көдээ ажыл-агый техниказын септээр мастерскааны, транспорт цегинин, АТБ-ниң баазазынга биче будүрүлгелерни тургузарын саналлаан. Ыяш ажылдап кылыр «Үнгеш» кооперативти, алдын будүрүлгезиниң төвүн тургузарын көрүп турар.

Күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң саналын өөренип көрүп, будүрүлгени эде дерип, ажылчын күштүү белеткеп тургаш, гидрометаллургия цегинге Тывада бар металлоломну эвилдирер шуткулга цегин, септелге-механика цегинин баазазынга көдээ ажыл-агый техниказын септээр мастерскааны, транспорт цегинин, АТБ-ниң баазазынга биче будүрүлгелерни тургузарын саналлаан. Ыяш ажылдап кылыр «Үнгеш» кооперативти, алдын будүрүлгезиниң төвүн тургузарын көрүп турар.

Бистиң корр.

Көдээ Совет: ооң шиитпирлээр айтырыглары

ОЛАРНЫҢ ЧЫМЫЖЫ

Дүрген көдээ Совединиң даргазының оралакчызы Нина Ивановна Семёнова-биле чугаалажы бергеш, Советтиң амгы байдалдарда ажыл-чорудулгазын сонуургадывыс. Көдээ Советтиң девискээринде байдалды ол кончуг эки билир. Советке ажылдааш, элээн апарганындан аңгыда, Нина Ивановна ачаа, Дүрген суурга төрүттүнген, өскен. Ынчангаш ында амыдырал аңаа чоок, кижилерни таныыр.

Моон мурнунда база ажылдап турган деп дыңнааш, эрткен чылыштарда ажыл-херекти сөөлгү бо чылышта сорулгалар-биле, ажыл-чорудулганың угланыышкыннары-биле деңнештирип көөрүн дилээривиске, ол мынчаар чугаалады:

— Үениң аайы-биле өскерилгелер бар болбайн аан, аң бети дизе, Советтиң структуразында, Совет президиумнуг кылдыр тургустунган. Депутаттар саны моон мурнунда турганындан кызырылган, ындыг болганда, округтарның девискээри элээн улгаткан.

Депутаттарга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Оларны соңгулдаларга чон боду шилип алган, соңгукчуларының эрге-ажыктарын Советте төлээлеп турарлар. Чаңгыс чер-чурттуглары оларга кончуг идегеп, боттарының бүзүрелин олар-биле холбаштырган. Депутаттар биле соңгукчуларның аразында харылзаа багай эвес. Чоннуң талазындан негелде өскен, кижилер ам биеэги ышкаш эвес болдур ийин. Ниитизи-биле суурнуң хөй талалыг амыдыралынга депутаттарның киириштирип турар үлүү биче эвес. Бистерниң даяныр күжүвүс-даа олар болгай. Советтиң, ооң президиумунуң ажыл-чорудулгазының утказын, шиитпирлерин чонга чедирип турар кижилер-даа ол. Чоннуң Советте төлээзи деп чүве ол. Депутаттар ону эки билирлер. Бистиң депутаттарывыс — көдээ интеллигенция, ажылчыннар. Хереэжен депутаттар бисте колдап турар, 20 депутаттың чүгле 4-ү эр кижилер. «Бо херекти ол шыдаар» диген идегел-биле аваларга, угбаларга, дуңмаларга чон депутаттың мандадын бүзүрээн. Ынчангаш ажылдап турар-даа бис, моон-даа соңгаар ажылдаар апаар бис.

Кижилер биске кандыг-даа айтырыглыг келир, хомудап, айтырыг тургузуп, санал-онал-даа киирип кээр. Бүзүрел деп чүве ол. А бис бодувус ээлчээвисте, ону быжыглаар, шынзыдар дээш ажылдаар апаар бис. Советтер дээрге чоннуң ёзулуг эрге-чагыргазы деп чүвени кижилер хүн бүрүдеги амыдыралдың үүле-херээнге билген, көрген турар ужурлуг. Ындыг болганда биске берген бүрүн эргелерни долу ажыглап тургаш, ажылдаар ужурлуг бис. «Эрге-чагырганы бүрүнү-биле холга ап, бодунуң девискээринде Совет бүрүн эргелиг ээ боор турар бе?» деп айтырар болза, бүзүрелдиг харыы бээрин ам дээрезинде дадагалзаар-ла-дыр мен, шаптыктап турар чүүлдерниң бирээзи — хоойлуларның ажылдавайн турары. Ажыы-биле чугаалаар болза, акша-хөреңги, машина-техника-даа талазы-биле бисти көдээ Советтиң девискээринде ажыл-агый, бүдүрүлгелер-биле канчап деңнештирерил. Ынчалзажок Совет дөмей-ле чоннуу, кадый ажылдап турар-даа бис.

Ол чугаага каттышпазының аргазы чок. Советтиң материал-техниктиг баазазы, шынап-ла, кошкак. Байдал кайы-даа көдээ Советте барык дөмей, чаңгыс аай. Ынчалзажок үстүнде чугаалааны дег, девискээринде чоннуң эрге-ажыы дээш дилээшкиннинг, кызымак ажылдап турар Советтер бар. Эрге-чагырга органнарының канчаар ажылдап турарындан кижилерниң амыдыралы база улуг хамааржыр болгай. Рынок харылзааларынче кирипкен, амыдыралда айтырыглар аажок нарын апарган бо үеде, чонга ону билиндирер, чаа байдалдарда чурттаарынга өөредириниң чугулазын көдээ Совет билип турар.

Дүрген — интернационалчы суур, тывалар, орустар, өске-даа нацияның кижилери кожа-хелбээ чурттап келген. Дузалал ажыл-агыйының ажыын бо суурнуң чурттакчылары шагдан бээр кончуг эки билир. Кижи бодун боду огород тарып өстүрүп, картофель олуртуп, мал-маган тудуп хандыртынмас болза, берге апарганы билдингир. Депутаттар округтарынга ол талазы-биле ажылдап келген, түңнел черле эки, бажыңының девискээринде огород чок өг-бүлелерни санаарга санныг, олар колдуунда-ла хол-биле ону кылып кириптер күжү, арга-шинээ чок кижилер. Шупту белен чүве кая турар, сүт-биле хандырылга айтырыы база нарын, ынчалзажок аргазын тып ап турар. Аныяк өг-бүлелерниң дузалал ажыл-агыйының ужур-утказын, ажыын билип турарын эки деп көдээ Советке чугаалажыр болду. Ону, шынап-ла, деткиир апаар, аныяандан ажылгыр, кежээ болуру дег чүве кайда боор.

Өске суурларда дег база дөмей-ле мал-маган тудуп турар өг-бүлелерниң бергедежи бээр чүүлү — мал чеми, комбикорм. Айтырыг нарын-даа болза, ону тып, райпо-даа дамчыштыр садарының аргаларын көдээ Совет ап келген. Дузалажып, деткиир болза, барык өг-бүле бүрүзү хаван тудуксап турар дижир болду. Көдээ Совет чанында чер ажылының талазы-биле тургустунган комиссия ажылын шуудады бээрге, ол талазы-биле чамдык айтырыглар база шиитпирлеттинер. Черле ынчаш рынок үезинде ажыл-агыйжы болуру чугула деп чүвени кижилерге чедирер дээш хемчеглерни ап турар.

«Бажың оочуру силерде кандыгыл?» деп айтырарывыска, «оочур чок» дей каапкаш, Нина Ивановна ону улам тодарадып мынча диди:

— Бисте колдуунда-ла чуртталга шөлүнүң байдалының улам экижидер сорулга-биле чаагайжыды туттунган бажыңнардан квартира дээш оочурлап турар улус бар. Хосталган бажыңнарны хуузунда кылдыр садып ап турарлар база бар. Чанында огородтуг, чунарбажыңныг, гаражтыг бажыңнарны ап турарларны канчап деткивес боор, деткип турар бис. Чээли алыр күзелдиг кижилерге дузалажырының бистен хамааржыр болдунар-ла аргаларын, хемчеглерин көрүп турар бис.

Чурттакчыларны бажыңбалгат-биле хандырарын мында чугулалап турар деп чүве илдең.

Шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар эвээш эвес. Суурнуң, ооң кижилериниң амыдыралы-биле дорт холбашканнарын президиум, доктаамал комиссия хуралдарынга депутаттар тургузуп келир. Ылангыя сессияга оларның киржилгези, идепкейи бедээн, ниити херек дээш эргежок чугула деп санап турары бодалдарын, соңгукчуларының негелде-хереглелдерин дидим чугаалап үнүп кээрлер бар. Советте чонну төлээлеп турар кижи турушту, тода көрүштүг болуру черле чаптыг. Чижээ, радио дыңналбазының, телефон харылзаазының багайының дугайын, малчыннарның амыдырал-чурттаглазы-биле, пассажирлер аргыштырар автобус-биле холбашкан айтырыглар тургустунуп турган. Ынчалзажок ылангыя баштайгызы — радио, телефон харылзаазын экижидери шуудавайн турар. Артында-ла чугула айтырыглар, кижилерге радио дыңнаар арганы бо шагда тургузуп бербеске, кайын болур чүве деп. Ол талазы-биле харысалгалыг район чергелиг албан черлеринге ону көдээ Совет тургузуп келген. Районнуң харылзаа чериниң удуртулгазы дүргенчилерниң дилег-негелдезин ол талазы-биле байдалдарны өөренип көрүп тургаш, шиитпирлээриниң хемчеглерин алыр ужурлуг. Оларның ол негелдези чептүг, харыы бербейн барып болбас. Ол — моон мурнунда база тургустунуп турганы. Көдээ Совет аңаа бо удаада туружуп иелередир ужурлуг.

Интернационалчы бо суурну ооң күш-ажылчы орус, тыва болгаш өске-даа национальчы чурттакчылары күш киирип, амыдыралдың агымы-биле хөгжүдүп апар чыдар. Сосновка ол ынчаар шимээнниг чугаалар үнүп турган үеде ону национальдар аразында харылзаа айтырыынга чедир тургузуп турган чамдык хөөннер-биле, суурдан көжүп чоруткан өг-бүлелер-биле чөпшээрешпейн турарын аңаа таварышканывыс орус-даа, тыва-даа кижилер чугаалап турду. Ийи аңгы нацияның кижилери «чөрүлдээ дугайында чугаа турбас ужурлуг» деп ажык, чаагай сеткилин илередип, хөй чон бистерге бе, азы каш борбак өске сорулгалыг улуска, азы чурум үрекчилеринге бүзүрээр бе?» деп айтырып турда, чүү дээрил?

Чоннуң амыдыралы ында эрге-чагырга органының канчаар ажылдап турарындан дыка хамааржыр. Ынчангаш сагыш човаар айтырыглар-ла хөй. Янзы-бүрү чылдагааннардан ара туруп берген тудуглар база бар, ылангыя уруглар ясли-садының, школа тудуунуң ажыглалга кирерин суурнуң чону манап турар. Ол талазы-биле харысалгалыг черлер-биле сүмележип тургаш, чаңгыс шиитпирлиг төнчү түңнелге келир айтырыгларның бирээзи ол.

Көдээ Совет боду амгы турары ол бажыңдан общежитие турган бажыңның септелгези доосту бээри билек, ынаар көжер деп турар. Квартира кылдыр тудуп каан шөлү бичежек черге ажылдап турган улус аңгы-аңгы кабинеттерлиг, хуралдаар залдыг апаарга, ажыл-херек бүдүреринге эптиг, таарымчалыг болуру чугаажок. Аңаа кээп турар чонга база таарымчалыг апаар-дыр. Чаа черге Советтиң амыдыралы, ажыл-чорудулгазы улам идепкейжип, чаа-чаа бодалдар, сорулгалар төрүттүнүп, бүрүн эргелерин ажыглап, оларга берген эрге-чагырганы холга дидими-биле мөөңнеп тургаш ажылдаар боор деп күзеп каалы.

Вера КУУЛАР.
Таңды район.

Найыралдың оруу ажык

КОЖАЛАРГА...

Улиастай — Моол Арат Республиканың Завхан аймааның төвү. Кызылдан аңаа машиналыг чедери чайның изиинде амыр эвес — чаңгыс хонук чедишпес. Өле-сарыг тарбаганнарлыг, өөр-өөр аңгыр торлаа, ак-күскүн, дуруяа... куштарлыг, делгем ховулап тутсуп-ла олурар сен. Дөң ажарга-ла, ынаар-мынаар шөйүлген орук-ла, орук.

Эниктери элээн доруга берген дилги машина орууңдан ырады хөөннүг-хөөн чок шошкуп бар чоруур. Өрге, күске кордаан дээлдигеннер дээр шаар эстеп чоргулаар. Чаъс соонда өдек черден үнгүлеп кээр мөөгүлер дег, моол малчыннарның докулчак ак-ак өглери, чажыпкан ааржы ышкаш, каш чүзүн мал сүрүү орук дургаар үзүктел чок. Хүннээректиг моол черниң хүндүлээчел кижилериниң додуккан хүрең шырайы, чоргаар хөнү сыны, ажык болгаш өөрүшкүлүг, чылыг хүлүмзүрүү, амыдыралы, далдарал чок ажыл-ижи түс черниң онзагай бойдус чурумалын катаптаттынмас дириг хээлер-биле каастап турар.

Баян-Тестеп тутсуп ора, үзүктел чок көстүп келир малчын аалдарны, Нөмрөх, Аскат суурларны тавараашш, каш артты ажып, каш хемни кежип чорааш, эң бедик Сагастай артка үнүп кээп, аңаа бир дыш апкаш, кудургай куду «чуглуп» бадыптарга, удавааңда өг микрорайоннарлыг, арыг-силиг кудумчуларлыг, улуг, бичии ыглал чокка ужур билир, төрелзек чоннуг, бурунгу Улиастай адыш ажып уткуп алыр.

Аймакта «Туяа» солуннуң чалааны-биле бөлүк журналистер чылдың эки үези — июльдуң ийиги чартыында аңаа чедип, ук солуннуң коллективиниң ажыл, амыдыралы-биле таныжып, чүгле аймакта эвес, бүгү Моолда, харын-даа чамдык даштыкы чурттарда сураа алгаан, аймак төвүнден челеп ажыг километр ырак турар Отгон-Тэнгэр курорт-аржаанга чедип, тоолчургу чугаада дег эм шынарлыг изиг, соок аржаан суглар-биле байлак черге дыштанып, хелемечивис, ук солуннуң типографиязында мастер, орлан, эрес Б. Зоригт, аныяк чогаалчы, журналист оралакчы редактор Т. Лутбаяр, кол бухгалтер Г. Цэрэнжав оларның сагыш човангыры, тывыңгыры-биле чорувус чорунгур, чолувус бүдүнгүр чорааныывыска өөрүп чанып келген бис.

Бир талазындан мөңге мөңгүн мейги бөрттүг Отгон-Тэнгэр сыннары хүрээлээн, өске талазында база-ла көк-көк дагларлыг делгем шынаада ол аржаан сугларының үнүп чыдар чери элдептиг: тайга-сыннардан, дагларднан чуулган бизеннерлиг хаялардаа эвес, оргу черде борбак-борбак улуу дээрге чыткан инек, теве малга деңнеп болур, оон-даа улуг, янзы-бүрү өңнүг, хемчээлдиг, хевирлиг даштар аразы. «Мындыг оргу черден мынча даштар кайыын козурарты үнүп келген чоор» деп кижи кайгаар. Бир шагда улуг чер шимчээшкини болган соонда, төөгүнүң ол аржаан сугларының чыдыны өскерлип, чер иштиниң улуг даштары ынчаар даштыгып келгени ол чүве-дир. Аржаан сугларның эм шынары хевээр арткан. Оларның шинчилеттингеннериниң саны чээрби ажыг. Ынчалза-даа... Ук шаанда ол черге улуг чылан хайнчок хөй турган. Олар өзүп көвүдээш, мырыңай эндерли бээрге, бир ужур билбес кижи мыйчанган-дыр: күскээр кыжын чыланнар дүнчулаар дээш, бөлүк аайы-биле так борбактажып алгаш «доңуп» каар чүве-дир. Дыка хөй ындыг борбактарны ол кижи чаңгыс черге бөле чууктап эккеп алгаш, кырынче бензин чашкаш өрттедипкен. Ооң соонда ол черниң чыланнары ховартаарга, чамдык аржааннарның үнүжү-даа, эм шынары-даа харыксыраан. Арткан чыланнар бар-даа болза, кайы-хамаанчок кижи караанга көзүлбес апарган дээр.

Ол курорт-аржаанга кайыын болза чон кээп, кадыкшылын быжыктырып ап турар. Эрзин районнан тывалар база аржааннап чеде берген турар чораан. Америк аалчылар аңаа дыштанып тургаш, бисти бир хонук бурунгаар чоруй барган болганнар. Оларның изи соогалакта, өг-гостиницаны ээлеп, аңаа дыштанганывыс ол болган.

Өске черге, чуртка чорааң кижиниң карааңга илдигер, сонуургадыр бээр чүүлдер ылап-ла турар. Орук ара чоруп ора, машинавыс «дыңын» ээй тыртып, айтыртынып, сонуургап киргилээнивис малчын аалдар бичии уругларның хүн чурааш, оон хереелдерин айтып каары дег кылдыр өрген каңкаш херип каан хөнелерде аңай, хураганнарын ыдып, хой, өшкүзүн саап турар. Челелерде бызааларын эдир салып, инээн, сарлыкын саап турар. Сүттен кылган ак чем аймаан малчыннар күрүнеге дужаар планныг. А Улиастайның чем магазиннеринде курутту, сүт арагазын (ону садары тускай чурумнуг), ааржыны чонга садып турар. Чайгы дыштаныылгазында өөреникчилерниң ажылы — малчыннарга, малчын ада-иезинге дузалажыры. Мал бажы доскаш, сүрген кижи-ле бичии уруглар болур. Кожаларның ол дуржулгазын ажыглап болурунуң аргазы бисте база бар болганда, Аъш-чем программазының боттанышкынынга өөреникчилерниң күжүн ажыглап, хой, өшкүнү оола-ла чайгы үеде саарын чүге организастап болбас бис. Сарлык сүдүнден кылган курутту бир килограммда 13 тугрик (биске болза 4 рубль каш көпеек) деп садып турарын сонуургааш, хоорайда чурттап турар кижи болгаш садып алгаш келдим. Даш дег кадыг чүве дишке багай дээр хөөнүг болгай бис. Кадыг курутту изиг плитка кырынга каапкарга, дораан чымчаар.

Улиастайны таварты агып баткан хем— Чингистэйниң унунга аптанып-чемненип, өңнүктерниң уазун, суук алнырын таалап дыңнап, дыштанып-даа, хоорайның тураскаалдыг черлери-биле таныжып-даа чорааш, боктуг черлер, бок черле көрбээн бис. Аастарын марля маска-биле дуй шарып алган, кара халаттарлыг аштакчы хереэженнер кол кудумчуларда бар, чок боктуг хараган ширбиил-биле эвес, а бажың, өг ишти ширбиир туужуур ширбииидер-биле аштап турар боор чорду. Хат аайы-биле эстеп келген саазын чыткан болза, бичии чаштар безин ап алгаш, бок төгер черже аппар чыдар. Хензиг чажындан кижизидилге, улуг кижилерниң үлегери ол хире болган боор оң.

Типография ажылчыны О. Цэрэн бисти өөнче чалаан. Алды уруглуг ол аныяк ээлер өг ажылын боттары кылбас, уруг бүрүзү кылыр, бүдүрер иштиг. Чайын олурар «чайлаг-бажыңының» соңга баарында тайга согунун тарып каан. Ооң чаагайын чүү дээр! Эң бичиилерин чаптааш, конфета тутсур болзунза, чаңгыс холун черле сунмас. Чаңгыс-даа конфета дижик, ийи холун кожа тудуп, доза аарак ап алгаш, четтиргенин илередир. Өөнге улус келген болза, улуг ыттажып, үнекире чүгүрүшпес. Иези чүү дей-дир, ол ёзугаар болур. Ындыг чурумну чүгле ол өг-бүлеге эвес, орук ара кирген малчын өглеривис бүрүзүнден эскерген бис.

Хүндүнү билир, чаңчылды сагыыр кылдыр пат-ла өөренип калган кижиниң мөзүзү, оон кылажындан-на илдең боор ышкажыгай. Барык неделя ажыр аңаа чоруп тургаш, эртенги, хүндүскү, кежээки Улиастайга корум-чурум чок чорук, ыыткыр алгы-кышкы-даа дыңнаваан бис. Аныяктарының безин бодун ап чоруурунуң топтуу кончуг боор улус-тур ийин. Улугну улуг деп, бичиини бичии деп хүндүлеп билириниң үлегери улуг кижилерде, оларның үлегеринде болбайн аан.

Үе кыска-даа бол, кожавыс чоннуң бөгүнгү чуртталгазы-биле, «Туяаның» солунчулары-биле таныжып ап, оларның ажылын сонуургап көрдүвүс.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

ҮЛЕГЕРЛИГ

Малчыннарның дег берге ажылга чүгле кончуг ажылгыр, быжыг тура-соруктуг, кежээ кижи ажылдап, бедик көргүзүгнү чедип аар. Ындыгларның бирээзинге Өвүрде «Торгалыг» совхозтуң Кара-Тал хойжу бригадазының малчыны Даш-оол Сундуевич Кыргысты хамаарыштырып болур.

Ол республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүнү. Даштындан көөрге, чыткан хой тургуспас, чымчак сиген сый баспас ышкаш кестүр, бөдүүн болгаш оожум мөзү-бүдүштүг, далаш чок чугаалыг бо малчынның сөөлгү каш чылдарда көргүзүглерин чугаалаарга-ла четчир.

Хоочун малчын 1980 чылдарның эгезинден бээр-ле социалистиг хүлээлгелерин доктаамал күүседип, төрүүр 100 хойга онаашты 90-дан 100 чедир хураганнарны, ук черниң тыва уксаалыг хоюндан 1,5-2 килограмм дүктү кыргып ап келген. Чыл санында келир кышка эки белеткенип, сериин оъттуг тайгаларга каш удаа одар солуп чайлаглап, сиген-ширбиилин, өдек-кыштаан бодунуң күжү-биле кодан хоюнга чедер шаанче белеткеп ап чоруур.

Ооң-биле чергелештир хоочун малчын 1988 чылда хоюнуң эрте чазын төрүдер шенелдезин бир-ле дугаар эрттиргеш, ону чедиишкинниг доозуп, үлегер-чижээн өске малчыннарга дамчыдып, «Шын» солуңга база чырыткан. 1989 чылда малчынның кодаңынга мурнуу районнарның көдээ ажыл-агый специалистери, малчыннар чыглып кээп, ужуражылга кылып, арга-дуржулгазын солчуп чораан-нар.

1985-90 чылдарда малчын бот-орулга-чарылгалыг арендада кереэзи-биле ажылдап турар бригадада 5 коданнан тургустунган «Чүсчү малчыннар» звенозун багай эвес удуртуп турган.

Ол ёзулуг-ла бедик мергежилдиг, дуржулгалыг малчын. Ооң тодаргай бадыткалы — бо чылын районнуң 50 чыл болган оюнда, хөй чылдарда кызымак болгаш үре-түңнелдиг ажылдап, ажыл-агыйның экономиказын быжыглаарынга киирген үлүү дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атка төлептиг боол, республика Наадымынга киржир эргени чедип алганы.

Сулейман КЫРГЫС.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

ТАРААНЫ—ДУГУРУШКАН ӨРТЕК-БИЛЕ

КИШИНЕВ. Чайыктап турар чаъстар Молдованың АҮК-үнүң чидириглерин улам-на улгаттырып турар. 1,2 миллион тонна хире тараа алдынар деп, тускай эртемниглер санаан. Ол мурнунда кордалдан дыка эвээш. Тарааның 30 чедир хуузун көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери дугурушкан өртектер-биле садарын Молдова Республиканың чазааның хүлээп алган доктаалында чөпшээрээн. А белеткел организациялары ону күрчагыгда көрдүнген хемчээлче кирип база садып ап болур. Эвилел хереглекчилеринге база республикалар аразының дугуржулгаларын ёзугаар бээр көдээ ажыл-агый продукциязындан аңгыда чүнү-даа үндүр сөөртүрүн күрчагыг күүсеттинмээн шаанда хораан. Ол ышкаш ындыг биржа операцияларын кылып болбас.

УЗБЕК ДӨМДЕКТИГ ПОЛИМЕР

ТАШКЕНТ. Күчүлүг химия үлетпүрлүг тургаш-ла, полимер чок болуру дээрге сапы чок мастер ышкаш болганы ол ыйнаан. Узбекистанның эртемденнери эртем-техниктиг салбыр тургузуп алгаш, салдынган сорулганы шиитпирлээн. Маңаа полимер үлетпүрүн тургузарының белеткели ол болган. Биче бүдүрүлге база тургустунган.

ААРЫГНЫ КУДУМЧУГА ТОДАРАДЫПТАР

ОДЕССА. Эмчилерге-даа барбайн, кылаштап чорааш-ла, одессит кижи чүден аарый бергенин тодарадып аптар. Хоорайның кудумчуларында диагноз тодарадыр херекселдерни тургускан. Оларны «Физли» дээр биоэнергетика болгаш биоэнерготехнология институду чогааткан. Оларда аллергия тывылдырыптар хире чүүлдер бар. Кижиниң мага-бодунга быжыглаптар датчиктер кайы бүдүмел кижээ хоралыг боор турарын дораан-на «харыылаптар».

АЖЫЛДАН ҮНДҮР КАНИКУЛДААН

ИЖЕВСК. Удмуртияның Министрлер Чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар телевидение болгаш радио дамчыдылгазының талазы-биле республика комитедин дүжүрген, ооң даргазы албан-дужаалындан хостаткан. Ооң соонда база бир медээ келген: комитеттиң бүгү ажылдакчылары ажылындан үндүртүкен. Ийи ай дургузунда. Шөлээ үези эрте бээрге, «Удмуртия» деп телерадиокомпанияны тургузар деп турар. Ажылдакчыларны кээп чарып чыып алыр.

«АЛДЫН ТЫВАР» МИКРОБТАР

КИЕВ. Алдынны мырынай хензиг рудалардан ону уштуп алыр технология чок, ол ажылды украин эртемденнер... микробтарга «даазкан». Хензиг организмнерниң бодунга үнелиг металлдарның мырынай аргажок кезекчигештерин мөөңнеп аптар аргазын делегейде эң баштай ол эртемденнер эскерип каан болгаш ону ажыглап өөренип алганнар. УССР-ниң ЭА-зының ол эртемденнериниң чогааткан аргалар алдын аңгылаар бүдүрүлгелерге цианныг хоралыг бүдүмелдерни ажыглаарындан ойталаар арганы бээр.

«ДИРИГ СУГДАН» БИЖИТТИРИП ААР БЕ?

КАЗАНЬ. «Дириг (диргизер) суг» чүгле тоолдарга турбас-тыр ийин деп, Казанның эртемденнери чугаалап турарлар. Олар дустуг сугну электри, химия аргазы-биле болбаазырадып тургаш, эм шынарлыг кылып шыдааннар. Химия-технология институдунуң тускай эртемниглериниң он чыл иштинде ажылы улуг ажыдыышкынга чедирген. Балыгларны болгаш өрттенген черлерни дүрген экиртиптер эмнер кылыр арга тыптып келген. Чаа эм хөй талалыг дээштиг болур хире. Латвия чурттуг эртемденнер хереэженнер аарыын ооң-биле эки эмнеп болурун шынзыткан. Наркологтар база манаваан түңнелди алган. Химикчилерге кылган дуржулгалардан илерээни болза, ук эм арагадан ээриирин дадыр болган. Херел аарыындан дириг амытаннарның өлүрү эвээжеп турарын база-ла дуржулгалар бадыткаан.

МЕТЕОРИТТИ ЧУУРА АДАР

НОВОСИБИРСК. Черни метеориттерниң «халдаашкынындан» конверсия ужун «шеригден халашкан» ракеталар камгалаар — Новосибирскиниң академхоорайжыгажының болгаш Алма-Атаның эртемденнери ынчаар санап турар. Оларның чоокшулап орарын радиолокация станциялары көрүп каар.

— Космостан Черни бомбалаары үргүлчүлеп турар — деп, ССРЭ-ниң АЭ-зының Сибирь салбырында эртем доктору Ю. Воронин чугаалаан. —Чүгле бистиң чуртувус бо чүс чылда ийи катап күштүг согуга таварышкан. 1908 чылда Тунгус бүдүмелдиң частыышкыны 12.20 мегатонна тринитротолуолду чаза тевискени-биле дөмей болган. 1947 чылда Сихотэ-Алиньге метеориттер шууттала чаапкан болгай.

Космостан кандыг халап кээп болурун тээгү көргүзүп турар. 65 миллион чыл бурунгаар ындыг болуушкундан динозаврлар кырлып калган. 10 муң чыл мурнунда халаптан мамонтулар, дүктүг носороглар, кедергей улуг ивилер чиде берген. Бүгү-делегей үери деп чүүлдер база маңаа хамааржы берги дег: далай, океаннарга космостан келген улуг бүдүмелдер дүшкенинден үерлер болган чадавас.

Ынчангаш ындыг улуг бүдүмелдерни тодарадыр, оларның «чурумун» хынап көрүп турар үр хуусаалыг программа херек деп, эртемденнер санап турар.

(СЭТА).

Араганың кырынга чам үнер

ХЕРЭЭЖЕННЕР БОЛГАШ АЛКОГОЛИЗМ

«Арага ижер болгаш ону өскелерге сөңнээр чорууву соксадырын бистиң угаан-сарыылывыс болгаш арын-нүүрүвүс эң-не шыңгыызы-биле негеп турар».

Л. Н. ТОЛСТОЙ.

Ниитилелде улуг чаартылгалар болуп турарын кижи бүрүзү билир бис. Мындыг өскерлиишкиннерниң үезинде кандыг-даа кижи эртем-билиглиг, ажыл-иштиг болурундан аңгыда, каң дег кадыкшылдыг, амыдыралдың ээр, сергек болурун чедип алган турары албан. Кажан ээр чорукту долузу-биле чедип албаанда, бүгү тала-биле чаартыкары берге. Ынчангаш амыдыралдың дөзүнде орар ие-хереэженнер келир үениң салгалдары каң кадык болурунче сагыш салып, төрүп-божуп база өстүрүп кижизидер дээш демисежир апаар. Бо чүүлге хамаарыштыр шагда бистиң өгбелеривистиң сагыш чорааны — «Аныяк кижилер 30 харга чедир арага ишпес» деп чаагай чаңчылынга доктаар бодадым. Бо домактың кол-ла утказы — амыдыралды тудуп тургаш, ажы-төлдү кадык өстүрүп кижизидериниче сагыш салган өгбелеривистиң өндүр чаагай суртаалы болур. Мындыг эки чаңчылдарны сагып чорааш, шынап-ла, ооң салгакчылары ажы-төлүн хире-шаа-биле каң-кадык кылдыр өстүрүп, кижизидип чорду. Сөөлгү чылдарда бо чаагай чаңчылдар уттундуруп бар чыдар. Моон түңнелинде арагалаашкын, харын-даа алкоголизм— нацияның халавы апарганын чажыргаш канчаар.

Бо чылдың январьдан алырга, республиканың наркология диспансериниң учётунда 5822 кижи бар болуп турар. Ооң иштинде арага аарыындан — 4975, наркоманнар — 299, токсикоманнар — 36 кижи болган. Хереэженнерниң арагадан аараанныарның хуузу 17,8. Бо дээрге учётта кирип турар кижилер-дир. Оларның санында кирбейн, өг-бүлезинге, ажы-төлүнге даржык-хилинчек болуп чорууллар база эвээш эвес. «Өгнүң ээлериниң бирээзи арагалаарга, өгнүң чартыы өрттенир, а иелдирзи ижерге —дөгерези хоюкталыр» деп, чоннуң мерген чугаазы бар. Бо чечен домак, шынап-ла, бадыткалдыг. Өг-бүлениң ажы-төлүнүң ада-иези деңге арагалаарга, уруг-дарыгга аарыктыг, мындыг өг-бүлениң ажы-төлүнден бүгү талалыг эки кижизидилге үнмес.

Төрүп-божуп чоруур ие-хереэженнер доктаамал арагалаанының түңнелинде, кадык ажы-төл божувас. Ындыг иеден төрүттүнген чаш бертик-межел, угаан-медерели солуу, нервилиг болгаш кылыктыг болур. Бо ышкаш чаштар өзүп келгеш, ада-иезинге-даа, күрүнезинге-даа огулуг дуза чедирип шыдавас. Шак мындыг берге сайзыралдыг кижилер амгы үеде кырганнар болгаш инвалидтер бажыңында чылдан чылче немежип орар. Чижээлээрге, Каа-Хем районнуң Дерзиг-Аксы суурунда уруглар бажыңында чүгле Тывадан эвес, а чурттуң өске-даа булуңнарындан келген азыралда турар кижилер бар. Бо талазы-биле ие-хереэженнерге лекция, беседаны кылып турар бис. Оларның-биле бот-тускайлаң беседа үезинде чамдыктары «Араганың дамдызы ажы-төлдүң болуру-чогууру-биле боттанырынга кайын-на багай салдар чедире бээрил?» — дигилээрлер. Бо дээрге кончуг кенен, чүвениң хапы угаап билбес сеткил-дир. Бодунуң-на салгалын шак мындыг хөөн-биле хүлээп көөрге, канчалдаа таарышпас. Бистерниң үндезин чурттакчыларының өгбелеринден аныяк өг-бүле тудуп турарларга кым-на араганы баарынга сөңнеп туржук? Чок-ла болгай. Харын-даа ак чемиңиң дээжизин бараалгадып келген болгай.

Бистиң республиканың божуур аныяк иелерниң араганы ажыглааныңдан, бичии чаштарның өлүп-хораары бедик болуп артпышаан. Төрүттүнген муң чашка хамаарыштыр ындыг чаштарның өлүрү эвээш эвес. Төрээн төлү дээш ие-хереэжен кижи ниитилел мурнунга бедик харысалгалыг болур. Ындыг турбуже, чамдык ие-хереэженнер араганы хөй ишкеш, бичии чажын эмиг-биле өлүр базып алыр таварылгалар база бар. Бодум ындыг байдалга таварышкан иениң сайгарылгазынга олурушкан мен.

Амгы амыдырал-чуртталгавыс нарын. Рынок амыдырал-чуртталганың адыр бүрүзүнче шымнып кирген. Мындыг берге үеде хереэжен кижи бодунуң иштики культуразын бедидериндек аңгыда арага, таакпы болгаш өске-даа багай чаңчылдардан аныяктар база ажы-төлдү камгалаар дээш карак кызыл ажылдаарын үе чайгаар негеп келген. Бо чылдың бирги чартыында Кызылдың эзиректер сергедир черинге 3227 кижи кирген. Ол улустуң хөй кезии аныяк оолдар, кыстар. Оор-сук кылыр, күштеп-күчүлээр чоруктар, хуу болгаш күрүне өнчүзү үптээр, хулиганнаар болгаш өске-даа херектер кылыр багай чаңчылдар база аныяк өскеннерниң кырында дужуп чыдар. Бо дээрге боттарының эш-өөрүн бужартадып чоруур эвээш санныг аныяктар болур. 11-ден 15 харга чедир уругларның арагалап турары — ие-хереэженнерни канчап дүвүретпес боор.

Чоокта чаа Тываның хереэженнерниң XI съездизи болган. Аңаа илеткелчи О. Ц. Ондар үстүнде чугаалааным айтырыг талазы-биле чаңгыс-даа сөс эпппээн. Мындыг чидиг айтырыгны чүге оюп эрте бергенин кайгап хаммас мен. Илеткелди кылып турар үеде хөй-ниити организацияларының удуртукчулары-биле сүмележир турган. Чүнү кылганын сонуургаар болгай. Ынчан аныяктарның эң-не берге талазын сайгарып, чогум-на бо ажылды кандыг янзылыг хемчеглер ап тургаш, эдип чавырылдырып алырының дугайында илеткелчи угланыышкын бербеди. Мындыг хевирлиг илеткелден аңаа санал берген делегаттар чүгле отчёдун бергеш, ураалап үне берген. Мындыг байдалдыг болганынга хуумда сеткилим дүүреп, хомудап артып калдым.

Бүгү-эвилелдиң ээлер болгаш кадыкшыл ниитилелиниң ажылының кол сорулгазы — ажы-төлдү, аныяктарны арага, таакпының, наркоманияның болгаш токсикоманияның халавындан камгалаарының хемчеглерин чорудары. Ында тускай чөвүлел ажылдап турар. Ооң даргазы С. Д. Киров тускай планны ажылдап кылган. Ол Чадаана, «Тиилелге» совхозка семинарларны түс черлерниң район Советтериниң башкыларының, комсомол ажылдакчыларының төлээлери-биле эрттирген. Бо чаа өөредилге чылында ясли-садтарга, школаларга база ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринге ээлерлер болгаш кадыкшыл клубтарын ажыдар. Аңаа башкылар, кижизидикчилер, өөредилге черлериниң удуртукчулары план ёзугаар кижизидилге ажылын чорудар. Үлегерлиг өг-бүлелерниң кежигүннери, бүдүрүлгениң мурнакчылары, эмчилер, психологтар, наркологтар Кызыл крестиң кежигүннери-биле ужуражылгаларны кылып, лекция, беседаларны чорудар.

Арагалаашкынга болгаш таакпылаашкынга удур ажылдар чорудар эге организацияларны тургузар. Республиканың башкылар билиин бедидер институт-биле кады Москвада Щичковтуң методун өөренирин сүмелешкен. Сентябрьда оң башкыны олче чорудар. Ол өөредилге соонда таакпы, арага база эмин эрттир семирир чоруктан адырлыр талазы-биле тускай профилактиктиг хемчеглерни, лекция болгаш беседаларны кылыр. Бо ап чорудар хемчеглерге ие-хереэженнер, башкылар база адалар идепкейлиг киржир болза эки. Ынчангаш алкоголизм-биле демисел бир-ле дугаарында өг-бүледен эгелээри чугула. Ие-хереэженнер бо талазы-биле активчи болуру албан.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.
Бүгү-эвилелдиң ээлерлер болгаш кадыкшыл ниитилелиниң республика чөвүлелиниң даргазының бирги оралакчызы.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

ХУВИСКААЛЧЫ ХУУРАК-ЧАҢГЫ

Оюн Көк-Карак оглу Серен-Хөөнү Элегестиң делгем девискээринде чүгле бөдүүн араттар эвес, дүжүметтер безин билир, үнелээр болу берген. Авазы кырган Аскак-Кадай (шолазы) биле дуңмазы Бүлчүң-Хөө оларны азырап карактап, ажылын кылбышаан, кады-кожа төрелдериниң болгаш өске-даа кижилерниң ажылынга дузалажыры кажан-даа ооң чаагай чаңчылы, чажам дивес чүткүлү, эки мөзү-шынары болуп турган.

1921 чылдың августуң эгезинде бир хүн Оюн Серен-Хөө Суг-Бажының үстү, Көк-Хаак бугазының уну, Биче-Шаңган аксының адаанда, бедик хавак кыйыында тараазын суггарып, доозар чедип турган. Изиг хүнде ымыраадан дезип, хавак кырында салгынныг серииң черге үш дашты ожук кылдыр тургускаш, хола пашка шайын хайындырып алгаш олурда, Улуг-Биче-Шаңганнарның аразында улуг ховунуң ортузу-биле чиргилчиннеп көстүр ийи кижи аъттарының дыңзыг челижи-биле тутсуп кел чорааннар... Ол дедир хавак баарынче кирип, тараазының ужунда шокарлай суг баткан черлерни дескилей суггарып турган. Удаваанда ийи кижи одаг чоогунда хавакты харап, ооң чанынче углапканнар. Оларның бирээзи төрели— Оюн Хуурак-Чаңгы, хүрең торгу бөргүнде көк чинзези көгереңнээн, эжи Оюн Алдай-оол чычыы ак бөргүнде ногаан пөс дошказы ногаараңнаан, чанынга бо четкилеп келгеннер.

Серен-Хөө суггарып турган тараазының кыдыынче үнүп, оларга чоокшулай бар чораан. Келгеннери деңге чыгыы «Ажыл бүдүнгүр болзун, амыр-менди бе, Серен!» деп хөглүг-сергээ аажок мендилешкеннер. Ол база-ла ажылын доозуп алган өөрүшкүзү-биле кады, сергек үнү-биле харыылап, оларга: чалаң аттыг төрелинге болгаш ооң кады чораан бөдүүн эжинге деңге кудук базып, сөгүрүп каан. Хуурак-Чаңгы аъдындан дүжүп тура-ла, «Тарааны доозазын суггарып апкан, эрес болган-дыр сен, дуңмай, дүү көк кырынга олурупкаш, бичии чугаадан кылып алыыл» деп чалааш, бажын савап, кудуруун чайып, изигге девиржип турган аъдын бедик инек-хараганга баглапкан.

Үжелээ дески ногаан черниң чечектер холушкан көк сигенниниң кырынга удур көрүштүр дискектенгилээш олуруп алгаш, чугаалажып эгелээннер. Оюн Оруйгу ол хүннерге чедир ийи-үш чыл дургузунда чаагы дужаалдыг, көк чинзезин эдилеп, Хуурак-Чаңгы — Оруйгу-Чаңгы аттыг болуп турган болза-даа, ам хувискаал херээн боттандырарынга мурнундан бээр бодун бердингеннерниң бирээзи болуп турарын орта олуруп алгаш, бөдүүн арат төрелдеринге дээрезин эң-не баштай бүзүредип чугаалаан:

— Улуг-Шаңган ооруунда чайлаамга чайлап, чамдыкта Межегейте чайлаарда чазын, күзүн аңаа хонуп алган турумда, бо Суг-Бажының болгаш Кара-Булуң, Доора-Хадының орус тараачын кызыл партизаннары буга-сумуннарының дөстерин, уннарын кылып, сууну бадырып, бистиң аалывыска кээп, мээң өөмге хонуп-дүжүп шаг болуп келген. Олар менээ орус чуртунда хувискаал болуп турар, хаан чазаан дүжүрген деп чугаалаар боор чүве. Силер нояннарыңарны дүжүрбейн, тускай күрүне болбайн моон соңгаар канчаар чурттаар силер деп айтырыглаар. Мен оларга чүвениң ужуру удавас көстүп келир, араттарның демисели калбарып турар болдур ийин деп харыылап, олардан буга-деге кылырын өөренип ап, хууда дузам чедирип турдум. Шынап-ла, орус чуртунда үш-дөрт чыл бурунгаар Октябрь революциязы тиилээш, хаан чазаан дүжүр октаан, чоннуң хостуг эргезин камгалаан чазаан тургузуп алганын бо Суг-Бажы, Чал-Кежиг, Кара-Булуң, Доора-Хадың, Бай-Хаак, Дүрген, Ургайлыг суурларда орус, хакас таныштарымдан дыңнап, Элегес, Межегейниң мөзүлүг кижилеринге ооң ужур-утказын сонуургадыр чугаалап берип турдум-даа. Ону араттар чүгле сонуургаар эвес, харын деткип, ындыг чаартылганы бистиң Тывага база улуу-биле күзеп турарлар.

Суг-Бажындан дүүн эртен аъттангаш, Улуг-Шаңган ооруунда аалдарны санай киргилээш, Дөргүнде аалымга орай чедип, өөмге дүн эрттирип алгаш, ам мында силер-биле кады олурарым бо. Ажыл-даа улуг. Бо айның ортаа үезинде, Бүгү-Тываның төлээ кижилери Элегестиң Суг-Бажынга чыглып, улуг чыыш чорудар. Орта Тыва улустуң боттарында хувискаалы тиилээн деп бадыткаар болгаш Моолга-даа, Орус күрүнеге-дээ хамаарышпас, тускай күрүне болурун бодарадып, доктаадыр. Ооң бетинде он хонук иштинде, чыыш хуралга Тываның тос кожуунундан моорлап келир хөй кижиниң элээн каш хонуктарда хонар-дүжер, чурттаар өг-өргээлерин, удуур-чыдар олбук-ширтээн, аъш-чемин, аяк-савазын дораан белеткеп эгелээр. Оларны эгезинден төнчүзүнге чедир башкарып, кылдырар кол ийи-үш кижилерниң бирээзи мен болуп турар мен. Ынчангаш каш хонуктарда чайлагларны эргий херегләэним аал-дарга барып, тараа суггарган-даа кижилерге чедип кээп чоруурум бо.

Серен-Хөө дуңмайның тудунгур-шалыпкының, ылангыя мал-маган дөгерип, паштанып турда, кымны-даа мурнунга киирбезин Элегес-Ооруунуң чону билир. Ону бодааш, дүүн аваң сугга кирип, бөгүн мында чедип кээп, сени Суг-Бажынче чалап, менээ хурал эрттиржир эш болурунну дилеп олур мен...

Бодунуң чоок харылзаалыг орус, тыва кижилеринден мурнунда революция, хувискаал, хостуг чорукту чедип алыр үе келир деп дыңнап, билип, күзеп турганы чүүлдерин ол хүн Хуурак-Чаңгы төрели хөделдирип чорда, мен аңаа киришпейн чүнү кылыр мен деп, ол иштинде дораан бодаан.

— Силер чер дээгүп бар чорунар, соонардан чеде бээр мен—дээш, өртегде аъдын чежип, ээзртеңип, одагда аяк-савазын, паш-хымыжын, аъш-чеминиң артыын таалыңнап турда, чорупканнары Суг-Бажының чоогунда хире ырай бергеннер. Оон ол аъдының сыр маңы-биле эштеринге чедип, өглер, бажыңнар кыдыынга улуг өгнүң баглаажынга кады дүшкеш, аъттарын баглааннар. Чаңгызы эштерин силер өгге кирип, мени манап олурунар дээш, бажыңнар ортузунда көстүп турган бажыңче кире берген.

Олар өгге кирип көрүп турарга, Шаңган-Ооруунда чайлагда чайлаан, таныыры бир бай кижиниң өөн дүүн кежээ көжүрүп эккелгеш, тип каан. Иштинде чүгле ак ширтектери, демир ожуу, тос-таңма пажы, үлгүүрү, бир деспизи, илбээ, хола хоозу көстүр болган. Дашкаар үнгеш, көрүп турарга, хараганнар аразында Суг-Бажының үнүп чыдар бир дөзүнден ийи ыяш хуунда суг узуп, көдүрүп алган Оюн Мырсыңмай ол өгже кылаштап олурган. Серен-Хөө уткуй барып, бир улуг хуунун көдүрүп эккелген. Ожукка пажын салгаш, сууну кудуп, орус кижиниң эртен-не эккеп бергени шайын каггаш, одун салып, хайындырып эгелээннер.

Серен-Хөө Мырсыңмайдан хараган кыдыында баглап каан хойларны бөгүн дөгерип, эъдин хайындырар ыжывыс белен эвес-тир аа деп айтырыглаан. Оозу олурган, чок, дуңмай, оларны дүүн кежээ бо өг-биле кады сүрүп эккелген бис, өске аалдардан чүгле хөй эвес бода малдар база эккелгилээр, өглерни он чедир кожуруп тигер, беш-алды хонук бо малдарны кадарып, өглерни ээлеп, улуг чыышка бараан болур улус ышкаш-тыр бис. Улуг-ла белеткел чорудуп турар хире. Дүүн маңаа өгнү тиккенивистен соңгаар Элегестиң орус, тыва чеже-даа хайыраты, карачал кижилери кирген. Өске кожууннарның чагырыкчылары база бар диштилер. Оюн Серен-Хөө биле Оюн Мырсыңмай таалыңнарында ап чорууру тараа, аржызын ыяш хуваларынга уруп ап, өгнүң үлгүүрүнде аикка урганын Аллай-оолга тутташ, шайын кудуп ижип, чемненип эгелээн. Ол аразында Оруйгу Оюн бир орус эжи-биле он, солагай холдарында булкалар, калачиктер куспактаан бо кирип келгеннер. Олар база өгге кирген кижи аяк эрин ызырар дишкеш кады шайлап, хлебтерин деспиге салып, эштерин ону чооглап көрүнер дишкеннер.

Улуг чыышка бүгү белеткелди калбак хемчээл-биле ол хүн эктивчи кижилер эгелээн. Суг-Бажының чоок черлери Шаңганнар ооруунда, Кара-Булуң, Межегей, Көк-Булуң, Сарыг-Булуң бетинде, Улуг-Шаңган аксында, Элегес-Ооруунда чайлаан бай шыдалдыг хайыраты болгаш малчын, тараачын кижилерден далган-тараа, аржы, быштак, саржаг, хой, өшкү-даа аймаан хурал киржикчилеринге өргүүр чем-аъшка чыып, Ажыкай бээзи, Даа-Хелиң, Кээ-Хуурак, Опай дээн, Таңды ары чарыының эң шыырак Оюннарындан чылгы, инек малдарны дуза кылдыр чыып ап турган. Ол хайнынышкынныг хүннерде аңаа Тываның эң улуг байы, чүгле кара чылгызы безин муң кара дижир Оюн Ажыкай болгаш өске-даа ат-сыптыг байлары-даа, ядыы, бөдүүн араттары-даа хөйү-биле чоруп турарын, мурнуу болгаш барыын кожууннардан, Улуг-Хем унундан келген кижилерни-даа Серен-Хөө эскерип турган.

Улуг паштаныкчы болуп ажылдап турган боорга ындыг чүве ийикпе, ооң чанынга Элегестиң эриктеринден кады бугаларже суг бадырып, үндүржүп турганы, кады-кожа тараа тарып турган орус кижилер бо-ла келир, менди эрээр болганнар. Оларның аразындан бир узун, эжи чолдаксымаар ийи орус кижилер келгеш, Серен-Хөөнүң холун дыңзыг тудуп, эгиннеринче адыштары-биле падыладыр часкагылап, дыка эргелеткеш барганнар. Серен-Хөө боду иштинде өөрүп, сагыжындан ыравайн турда, Оруйгу акызы чанынга кылаштап келген. Ол чаа чорааш барганы ийи орус кижилерни топтап, оон айтырган. Оозу, олар дээрге, бирээзи кызыл партизаннарның чанчыны Сергей Кочетов, ооң кады чоруур эжи соңгаартан келген Иннокентий Сафьянов дээр улуг дарга, төлээ кижи-дир ийин дээн. Ажылгыр, чем-аъш кылыр улуска орустар ынак болгаш сени магадап турганнар хире чордулар, мээң биле ужураштыр кылаштажып, «повар хорошо» диштилер, дуңмай...

Шынап-ла, Серен-Хөө бода-даа, шээр-даа мал дөгерип, паштанып турда, тулган эрес, шалыпкын кижи. Ийи-үш херээженнер хойнуң шөйүндүлерин аштап четтикпейн турда, ол хойнуң бүгү эъдин үүрмектээш, хайындырып турар, сөөк чүзүн чандыр кеспес кижи турганын кара чажымдан көрүп өскен мен.

Час дүжүп, узун болгаш изиг хүннер шөйлүп, тарылга калбарып турда, күс эгелээш, дүжүт ажаап алыышкыны узамдыкканда, Элегестиң мурнуу ховуларында тараа шөлдери болгаш одагларга хостуг шактарда, мээң кичээнгейимни Серен-Хөө акый хаара тудуп ап, Тыва улус тускай күрүне болуп, Таңды-Тыва Арат Республиканы тургускан хуралга бодунуң киржилгезин, хурал-суглааның чамдык хүннерде чөөн болгаш барыын кожууннар аайы-биле тус-тус чөвүлежип турганнарын-даа, черле элээн хөй чөрүлдээлиг чугаалар турганын эскерип билгенин ол сактыр кижи. Ол чүгле чем кылып, аяк тудуп, хайыраатыларже күдүк базып турган эвес, хуралдың чорудулгазын көрүп, чаңгыс чержилеринге деткимчени чедирип турган. Эки санал берип, дидим шугумчулел кылган таныыр кижилериниң аттарын-даа утпаан, адагылаар. Хурал доозулган хүн чинзезин, одагазын кадагылаан бүгү дүжүметтер моон соңгаар мону эдилеп болбас дээш, шупту бөрттерин ужулгаш, бир өгнүң чүък талакы хаазынының баарынга долдур чыыпкан турган деп ол бадыткаар. Серен-Хөө 80 хар ажыр Суг-Бажынга чурттаан.

Тываның чазааның баштайгы удуртукчуларының аразынга киирер дээрге, Оруйгу акый ойталап, чылдагааннап каапканын көрген мен. Ол тараа тарыыр, буга-деге кылырынга ынак кижи болдур ийин. Амбын ноянга Элегестиң чонунуң үндүрүг каайлызын чыып чедирип, моол бижикти бичии өөренип ап турган боорга чаңгы ат аңаа тыпсып, көк чинзе кадап берген соонда, үш чыл хире эрткеш, Суг-Бажынга чинзезин боду адырып алгаш, аңаа арат кижи болуп, мээң-биле кады Шаңган-Ооруунга үнүп келген бис деп, Оюн Серен-Хөө база сактып олурар.

Тывага улусчу революцияның тиилелгезин бадыткаан болгаш тускай догунаан күрүнезин бир-ле дугаар тургузарынга өзек болган Элегестиң эрес кижилериниң бирээзи, хувискаалчы Хуурак-Чаңгының 1921 чылдан соңгаар чаңгыс чержилери Хуурак-Дарга дижи бергеннер. Ол улусчу эрге-чагырганы быжыглаар, калбартыр, чаа амыдыралды хөгжүдер дээш демиселдиң мурнакчы кезээ, улусчу революстуг намны тургузар сорулганы мурнунга салган революсчуларның болгу — 1921 чылдың күзүнүнде Оюн Күрседи баштаан Элегес бөлүүнүң кежигүнү болу берген. Ук бөлүктүң кежигүннеринге оон санал сүмезин ёзугаар ийи кудазы, үш чоок төрелдери, кадайының дуңмазы кирген. Ынчангаш Элегестен 7, Межегейден 4, Көк-Булуңдан 2 кижи бактаап турган.

Нам тургузарынга идепкейлиг киришкеш, 1922 чылда № 8 билетти тутпушаан. Кызыл аразынга чоруп, араттарны эвилеңдеп, орус тараачыннар-биле харылзаазын хүн бүрү калбартып, бот-боттарынга деткижип турташ, чаа суггат бугаларын үндүрерин ол удурткан. 1924—1925 чылдарда Доора-Хадың, Кара-Булуң суурларның кедээзи улуг ховуларны суггарып, тарыыр кылдыр, аалының чайлаа Улуг-Шаңган ооруундан Дөргүн, Кара-Чоога бугазын, Шаңганның арты-биле Суг-Бажынче Оваа, Бей-Орук бугазын чаазы-биле казып үндүрткүлээн.

Ооң түңнелинде Шаңганның элбек суу 4 бугаларны эдерип чорааш, мурнуу, артыы ховуларга ынчан-на чеде бергилээн. Элегестиң ол-бо талаларында алды-чеди чедир эрги буга-сумуннарны алгыдып, узадырын, ол ышкаш 1926-27 чылдарда Элегес-Ооруундан Кош-Хавак бугазын мурнуу ховуже, 1928 чылдың июньдан эгелеп соңгу улуг ховуже Элегестиң улуг бугазын кылырын Оруйгу организастап удурткан. Оон-биле Хуурак-Дарга адын херек кырында шынзыдып, ол араттарга буга-сумун кылырының арга-сүмезин бээр, суг-суггатты, шөлдерни үлеп, хуваар, ылангыя бугаларны башкарар бугалар даргазы атты эдилей берген.

1928 чылдың часкы тарылгазын Элегестиң тараачын араттары доосkan. Чайлаглаашкын чоруп турган изиг хүннерниң бирээзинде Арыскан бугазының дөзүн дагыырының хүнү чарлаттынган. Орта хөй араттар чыылган. Буга даргазы Оруйгу улус аразындан туруп келгеш, башкы таңдызынче бажын көдүре көрүп, Элегес хемниң унун дургаар көргүлээш, курун, эдектерин эде тырткылаан. Оон аңаа чер-чурт, таңды, хеми өршээлдиг чаагай болзун деп йөрээл кылганнар— тараачын хоочуннар кадайының чечези Оюн Коңгаккай, акызы мөге Оюн Саны-Хөө, төрелдери ядыы тараачыннар О Арбыйаң, Анакпан, Дозур-Хаа, малчын араттар О. Сал ашак, О. Энди-Хөө, Суг-Бажындан өскээннер О. Таракай, О. Часыгбай, Бүүрекей оларга улуг-биче кадактарны буга-сумун кылырынга чүткүлдүг дээш холдарынга белек, өргүл болдуруп тудускулаан. Оон ол боду таңдызынче, хеминче сөгүрүп, күдүйгүлээш: «Эргим элегесчилерим! Силерге бараалгап, идегеп тур мен. Ам эртенден эгелеп, бисче көрүп алган турар Кызыл-Хая баарында кызаадан суггат бугазын кылып эгелээн ажылывысты уламчылап, дүргедедиил. Чал-Кежигте ийи хонгаш хуралдан база кылыыл...».

Элегес суггарылга бугазының тудуун улусчу арга-биле кылып, кызыл холдары-биле каныг-даа өртек, төлевир албайн, хая-даштыг черлер-биле чорудуп турган араттарның нииити хуралы Чал-Кежигте июнь 5-те болган.

Орта Тывага бирги күрүне ажыл-агыйы —«Элегес» күрэкономну организастап тургузар санал үнген. Оон мурнунда чугаалажыр туржук, араттарның дыңнап көрбээни айтырыг. Ынчалза-даа тараалаң черге, чаа кылып эгелээн буганың ачызынга даянып алгаш, тараалаң күрэкономну тургузарын чаңгыс үн-биле араттар шиитпирлээннер. Ам ону удуртуп-баштаар даргазы азы соңгу орус чуртунда ышкаш, директору дээр кижини томуйлап алыр дишкен.

Бир арат ашак туруп келгеш, девин чаа-ла кулаш буттуг адыр ыяш-биле чаа буганың узунун дургаар, кырында суглуг шилдиг ийи буттуг узун шугум-биле черниң бедик, чавызын орус эштиг көрүп, шинчип чорааш келген, буга даргазы Оюн Оруйгуну күрэкономнуң дарга директорунга соңгуп алыр херек дээн.

«Элегес» күрэкономнуң бирги директорунга Оюн Оруйгу чаңгыс үн-биле ол хүн соңгуткан. 1928 чылдың июнь 5-тен 1929 чылдың декабрь 29-ка чедир директорлап, тыва черде ийи, үлегери көзүлбээн, баштайгы аныяк күрүне ажыл-агыйын ийи чыл иштинде бүт кырынга дөгүдүп мандыткан. Ынчалза-даа боду чүгле моол бижикти бичии билир, назыны акшый бергени дээш директор хүлээлгезинден хостаалып, чанчыккан чоок ажылынга барып, бирги хову бригадазының бригадиринге шилчип кирген.

Күрэконом аът шары күжү-биле 1929 чылда 80 га кызыл-тасты бир-ле дугаар тарааш, гектар бүрүзүнден 35 центнер ажыр дүжүттү алган. Ол чылдың күзүнүнде Тывага ССРЭ-ден эң баштай чорудуп бергени «Фордзон» маркалыг ийи тракторларны күрэконом алган. Олар сентябрьда амгы 70 га шөлүнде чүс-чүс чылдарда кур черни дадаазыннай чарып турганнар. 1930 чылда 558, 1931 чылда 800, 1932 чылда 1650, 1933 чылда 1174 га тараа культураларын бүгү суггаттыг черлерге тараан. 30-35 центнерден куду эвес дүжүткүр болуп турган.

1930 чылдың апрельдиң сөөлгү он хонуу. Күрэкономга тараа чаштырылгазы калбарып, түлүктээн турган. Чыл эгезинде келген директору Ооржак Мунзук (Ооржак Чаңгы аттыг чораан) биле хову бригадири Оруйгу олар Кызылга ажыл-агыйга херегләэр чүүлдер диленип, колданып чоруп турганнар.

Апрель 30. Кааң дээрде часкы хүнүнүң алдын-сарыг херели хову шөлдерже, ында ажылдаан кижилер болгаш шимчээр амытаннарның кырынче саарлып-ла турган. Бүгү чүве сергек болгаш омак ышкаш сагындырып хүнзээн. Төнмес-батпастаан хүн Эрээн дагларының ындынче ажып бар чораан. Чал-Кежиг суурнуң узун кудумчузунуң мурнунда бажыңнарны көрүнчүктелдир бадып чыдар Элегес хемни чүгле кежир турган Оруйгунуң оглу, суму даргазы Бавуун-оол, күдээзи Ензак, дуңмазы Агбаан-Сиилбирчи оларның, үш өгнүң хойлары, инектери аалдың коданынче кирип эгелээн. Өглер чанында Арыскан бугазының унундан авазы айбылаарга, дош артыы чыып ап чораан оол дыңнаарга, ол чарыкта кудумчу дургаар бажыңнар аразында боолар улаштыр-улаштыр хөй-ле эдип, дагжап турар болган. Доштуг барбазын куу сигеннер кыры-биле сөөртүп, дүрген-не аалга кээп, анай, хураган хөнелеп турган авазы, угбазы, чеңгези суглардан чүге хөй боо эдип турар чоор деп айтырган. Олары дүш-даа чокка, Май 1-ниң байырынга көргүзер шии белеткеп турар сумунуң аныяктары ыйнаан дишкеннер.

Өглерниң чүгле херээжен ээлери, уруглары-биле аалга турган. Эр кижилер ырakta тараа шөлдеринде ажылижинде шымны берген. Караңгы дүжүп эгелеп чорда, Бавуун-оол тараа ховузундан акызы, честези-биле кады анчы Оюн Янчат-оолду эдерткен, аъттарының сыр маңы-биле аалга келгеннер. Олар чугаалаза-ла, Чал-Кежигде хөй актар келген, күрэкономнуң болгаш суурнуң даргаларын, активчилерин боолап, истеп, күрүне болгаш хуу кижилерниң шимчээр-шимчевес хөреңгизин үптеп турар хевирлиг. Элегес хем эриинге чедир улгатпаан болза, бо бистиң аалывыска дораан келир турган чадавас. Элегезивисле өршээген-дир дээш, шай безин ишпейн, суму даргазы өөнүң чүък артында чыткан ланчывызын алгаш, эштериниң чактыр боолары чүктетгилээш, хемниң Чал-Кежиг дээр калбак кежии-биле кежер уунче чивеш дээннер.

Эртенинде дыңналза-ла, Өөк, Туран, Баян-Кол, Торгалыг, Шагаан-Арыг, Арыг-Үзүү ынчаар чурттап турган кулак болгаш ак-гвардейжилер артыы Шагаан-Арыг хемниң кыдыында Белдир-Кежиг суурга чыглып, Торгалыг таварып, Хендергелеп, арга-сыннарның аразы-биле чаштынып келгеш, бир дугаар тургустунган күрэкономче халдаан. Оон директорунуң оралакчызы болгаш кол агроному Москвадан келгеш, ийи ай ажылдап турган тускай эртемниг, аныяк коммунист Павел Городищевти, идепкейлиг тараачын, кызыл партизан Агофон Похомовту боолап кааннар. Күрэкономнуң эки аът-хөлүн болгаш хөреңгизин үптээни билдине берген. Оларны араттар хемниң кыдыгларында арыглардан кедеп, боолап эгелээрге, дээрбечилер хову талазынче дүне дезипкеш, улуг суггат бугазының даштыы кыдыынга үнүп чорда, Кызылдан үнген Араттың Революстуг Шериинин машиналыг дайынчылары уткуй келгеш, улуг согугну берген. Ынчалза-даа даг талазы тырткач хөй дээрбечилер алдырбаан.

Элегес сумузунуң даргазы Бавуун-оол араттарны чепсектиг отряд кылдыр чыылдыргаш, арга-арыгларда дескеннерни сүрүп, тып, күрэкономну чартык ай ажыр камгалааш, байдалды чогумчуткан. Ол 1947 чылда Элегеске «Тиилелге» совхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи болган. Алдан чыл бурунгаар, 1931 чылдың чайынында «Элегес» күрэкономга, ТАР-ның 10 чыл оюнга Москвадан келген ССРЭ-ниң чазак төлээлериниң баштыңы, Ленинниң чоок өөнүү, дузалакчы эжи чораан Александр Васильевич Шотманның чеде бергени. Чал-Кежигде ам-даа ажылдап турар клубка араттар-биле ужурашканы элегесчилерниң төөгүзүнде солун болуушкун болуп арткан.

1931 чылдың ноябрь 1-де күрэкономнуң нииити баш малы: 405 чылгы, 750 мыйыстыг бода мал, 200 ажыг шээр мал, ооң иштинде 250 ажыл аъттары, 160 шарылар турган. «Интернационал» 2, «Фордзон» 2 трактор, тракторга кожар 4 аът сөөртүр 10 сеялкалар, кеспишаан, соонтаар 12 машиналар бар турган.

Хол изин бут чаңдыр баспас, хоочун коктуг деп үлегер чугаа бар. Хувискаалчының оглу Андрей, кенни Тыртык оларның төрээш өстүргени, чаңгыс оглу Уйун-оол Андреевич Бавуун-оол төрээн «Элегес» совхозунга үр чылдарда малчыннап, ылангыя чедиги, сески, тоску беш чылдарда эң бедик көргүзүглери, мал ажылынга ачы-хавыязы дээш Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры хүндүлүг бедик атты алган, ам пенсияда чурттап олурар. Азыраан уруу Нина Андреевна Оюн чазак шаңналдыг хоочун башкы.

Оюн ТОВУУ.

«КАНЧАП ООҢ ТЫНЫН АЛЫРЫЛ— АЛ САГЫЖЫМ-НА ОЛ ТУРДУ»

● Америк медицина болгаш Булат Окуджава ●

Лос-Анджелестен Москва чедир солуннарга парлаттынган чүүлдер бир ай иштинде мындыг кол утказыг турган: Лос-Анджелеске чоруп турган үезинде совет шүлүкчү-ыраажының чүрээ өлүмнүг, айыылдыг аарааны тодараан. Эң шалыпкын операция херек апарган. Оон талантызын хүндүлээр кижилер акша чорудуп турар. Операция чогумчалыг болган.

67 харлыг совет чогаалчы, ыраажы ук хоорайда туруп турар. Совет кижилерниң ийи салгалын бодунуң романтиктиг чогаалдары-биле магадаткан Окуджава кестиргени база ооң соонда эмнеп турары дээш 56 муң доллар өрелиг арткан.

Өөрү, өөнүктери, ооң чогаалдарынга ынактар Окуджавага дузаламчы кылдыр 21 муң долларны шилчиткен, арткан 56 мунун ол кадайы Ольга-биле тып аптар ирги бе?

Совет Эвилелинде медицина халас, ынчалза-даа хүндүткел чок, ынчангаш америк медицинаны, эмчилерни хуулгаазыннар деп санаар.

Операцияны Ыдыктыг Винсентиниң медицина төвүнге кылган. Оон саң-хөө айтырыгларының талазы-биле оралакчы президентизи Мишель Гарко Окуджаваны ындыг сураглыг кижи деп бодаваан-даа. Харын телефон дамчыштыр интервью бергеш, дээрги Гарко чогуур акша-хөреңги чок болза, кижи канчап сурагжыыр чүвел дээн хевирлиг чигзинген.

«Бартельсман» деп немец ном үндүрер чер, Мюнхенде чурттай берген совет чогаалчы Лев Копелевтиң дилээн ёзугаар, американ төлээ дамчыштыр эмнелгеже 50 муң доллар чорудупкан.

Чогум «хуу» кижилерге эмнээшкин өртээ аар, ынчангаш 6 муң долларны немей төлээр деп счёт база немежи берген...

Нью-Йоркта болгаш Чикагода орус дыл кырында үнүп турар солуннарның ажыткалы Окуджава фондузунче 21 муң доллар кирген. Ол түң биле счётта түңнүң ылгалын чогаалчы дөмей-ле төлээр апаар.

Грузин уктуг чоргаар кижээ —Окуджавага акша дилээри дээрге ооң чүрээниң аарыында: аарышкылыг. «Мен ам кижи бүрүзүнден хамаарылгалыг апардым, мырыңай халаптыг чүве-ле-дир» деп, ол чугаалаан.

Вермонтуда Норуич университединиң орус школазының директору Рошель Ротшильд мынча дей-дир: «Совет улустуң акшага хамаарылгазы бистииңден дыка-ла аңгы. Бис ол дугайын үргүлчү бодап чоруур бис, а оларга ол хей чүве-дир...».

Ыдыктыг Винсентиниң эмнелгезинде ажылдап турар совет эмигрант Юрий Бизи шүлүкчүнүң аарыын тодарадып, диагноз салгаш акша албаан. Харын-даа Окуджава фондузунга акша берген. А кезиишкин кылган чүрек эмчизи бодунуң гонорар акшазын долузу-биле төлээрин негээн.

Акша айтырыы нарыыдай бээрин билгеш, дээрги Гарко дээрги Окуджаваны Лос-Анджелестиң хоорай эмнелгезинче шилчитсе чүл дээн. Ольга Окуджава агай ойталаан, ыяй-бээр сөөртүрге, ооң надыынга озалдыг дээн.

Дээргилер Копелев биле Окуджава иелээ өрени төлеп бээриниң чурумунуң дугайында хүлээлгеге ат салганнар, ынчанмыже чоокта чаагы бир интервьюзунга ол мынча деп медеглээн: «Мээң столум иштинде 50 муң чок». Оон немеп каан: кым-бир кижиниң тынын алыр дээш акша дилээри өреден камгалап алыр дээш акша дилээнинден чиик-тир ийин.

50 муң дугайында дээрги Гарко мынча дээн: «Ном үндүрер чер оларны дедир эгитпес кылдыр берип турар деп бодадым чоп». Ынчангаш счёттарны төлеп бербээл деп дирижёр Мстислав Ростропович болгаш өскелерден чугаалаарга, Гарко ойталаан кижи-дир. Ынчалзажок немелде чарыгдалдар үнүп кээрин канчап билир дээш, оларның адрестерин бижип алган.

Ам бо 6 муң немей тыптып келген. Дээрги Гаркону солуннар ол-бо деп сегленн турза-даа, ону төлээрин негеп, «бо дээрге бизнес ышкажыл» деп турар.

Мында он беш чыл чурттап турар. «Панорама» деп эмигрант солуннуң редактору дээрги Александр Половец: «Дээрги Гаркону канчап ындыг-мындыг дээр мен? Ол албан-дужаалын ёзугаар-ла акша негээр ужурлуг кижи ышкажыл. Ол оон ажылыдыр. Элээн хөйнү негеп турар-дыр харын, ынчалзажок ол дээрге америк медицинаның дүрүмү ышкажыл. Чогум-на ынчангаш ол эки болуп турар-ла болгай...»

Совет Эвилелинче төлеттинмээн өрелиг канчап чанар боор деп, Окуджава агай элдээрткен. «Ону өске эмнелгеже чорутпайн барганым, мээң эң-не часкан чүвем олдур».

Окуджавалар Бизи доктор сугда багай эвес чурттап орарлар. Ольга агай мынча дидир: «Мен Булатты эң-не аар өртектиг эмнелгеге чыттырып каан мен, ол кадында эргелер, мораль, акша дугайын болдаваан мен. Канчап ооң тынын алырыл —ал сагыжым-на ол турду ийин».

Фелисити БАРРИНДЖЕР.
«Нью-Йорк таймс».
(ЧМА кызыра алган).

Бөмбүрзектиң судалы

АЖЫЛЧЫН АҢГЫНЫҢ РОЛЮН БЕДИДЕР ДЭЭШ

ПЕКИН. Чуртка реформаларны боттандырарынга ажылчын аңгының ролюн бедидеринче болгаш киржилгезин идепкейжидеринче Кыдаттың профэвилелдери чүткүп турар. Даштыкы чурттар-биле харылзааларга ажык чорукуң политиказын боттандырарынга чурттуң профэвилелдериниң, ажылчын аңгының киржилгезин идепкейжидери эргежок чугула деп, профэвилелдерниң Бүгү-кыдат федерациязының удуртукчузу Ни Чжифу медеглээн.

Кыдаттың Ганьсу, Цинхай можуларынга, а ол ышкаш Нинся-Хуэй автономнуг районга чоокта чаа ол барыың чораан болгаш чуртталга тудуун, социал хандырылганы болгаш чоннуң эмнелге хандырылгазының системазын эде чаартырынга бөдүүн ажыл-ишчилерни улам идепкейлиг болгаш массалыы-биле киириштирери эргежок чугула. Реформаларның чедиишкинниг болуру ажылчыннарның деткимчезинден колдадыр хамааржыр деп, Ни Чжифу онзалап демдеглээн.

МОСКВАГА ТӨЛЭЭ ЧЕРИН ТУРГУЗАРЫН ШИИТПИРЛЭЭН

СЕУЛ. Хөгжүлдениң Көрей банкызы бодунуң төлээ черин 1991 чылдың сентябрьда Москвага тургузарын шиитпирлээн болгаш аңаа хамаарышкан чөпшээрелди Көрей Республиканың чазаандан чедип алыр бодап турар. Ренхап агентилелдиң дыңнатканын ёзугаар алырга, чөпшээрел алырының чагыын 1991 чылдың август ортанда Көрейниң хөгжүлде талазы-биле күрүне банкызы чазакка киирер бодап турар. Москвага төлээ черин тургузарынга чөпшээрелди Совет Эвилелиниң чазаа база бээр дээрзинге иделгелди банкының чиигине администрациязы илергейлээн.

ЧИЛИНИҢ КОМПАРТИЯЗЫНДА БАЙДАЛ

САНТЬЯГО. Чилиниң Коммунистиг партиязы (ЧКП) чаартылыышкынының ханы кризизинге таваржып турарын ЧКП-ның даргазы Володя Тейтельбойм чоокта чаа Вальпараисо хоорайга партия активиниң мурнунга чугаазының үезинде медеглээн. Партияның чаа уставының төлевилелин амгы үеде Чилиниң Коммунистиг партиязында чугаалажып, программазын эде көрүп турар. «Марксизм-ленинизм» деп сөс ЧКП-ның чаа уставындан казыттынган. Ынчалзажок социал өскерилгелер, кижиниң хосталыышкыны, демократтыг хосталгалар, кижини хүндүлеп көөрү ышкаш, кезээде камгалап келгени ындыг иделдардан болгаш принциптерден ойталаарының база дужуп бериишкинниң ондактыг политиказының оруу-биле Чилиниң Компартиязы кажан-даа чорбас деп, Тейтельбойм медеглээн. «Ханы болгаш шынгыы чаартылгаларның үе-чадазында туруп турар-дыр бис, ынчалзажок капиталистер азы консерваторлар болур дээш кажан-даа аткаарлавас бис. Коммунистер болуп хевээр арткан бис» деп, ол чугаазының түңнелинде демдеглээн.

МИНИСТРНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ЛОНДОН Хорватияда чепсектиг мөзилдежиишкиннерни соксадырып чедип алыр сорулга-биле чугаалажыышкыннарны кылганының түңнелдеринге хамаарыштыр парлалга конференциязын Нидерландының даштыкы херектер министри Ханс Ван Ден Брук эрттирген. «Югославияга бистиң сорулгавыс буурап дүшкен» деп, ол медеглээн. Европа ниитилежилгезиниң үш чурттарының даштыкы херектер министрлериниң болгаш Югославияның коллективтиг удуртулгазының төлээлекчилери-биле чугаалажыышкыннардан Сербияның удуртукчулары ойталаан уржуунда ийи хүн дургузунда үргүлчүлээн чугаалажыышкыннар кандыг-даа түңнел чок болуп доозулган.

ДАЛАЙГА БОЛГАН ХАЛАП

ХАРАРЕ. 582 кижи олурган «Океанос» деп грек лайнер Мурнуу-Африка Республиканың чөөн талазында далай эриинин чоогунга эрткен воскресеньениң дүъш сөөлүнде далайга дүшкен турган. 500 ажыг пассажирлерниң болгаш экипаж кежигүннериниң амы-тынын камгалап алган. Сөөлгү медээлерни ёзугаар алырга, бежен пассажирлерниң салым-чолу амга чедир билдинмес.

Пассажирлерниң болгаш экипаж кежигүннериниң иштинден балыгланган болгаш өлген кижилерниң дугайында тодаргай медээни бербээн. Далайга дүшкеннерниң амы-тынын камгалап алыр хемчеглерге МАР-ның шериг-далай болгаш шериг ужар чугунуң күштери киржип турар.

ДЖ КОФМАННЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ЛОНДОН. Англияның консерваторларының «ажытталчак чазаанга» даштыкы херектер министри турган Джеральд Кофман Би-би-си «Сандиниң» радиопрограммазынга киришпишаан, медеглел кылган. Чоокку Чөөн чүк талазы-биле делегей конференциязын бо чылдың октябрьда эрттирер деп турары — делегейниң ол девискээринге тайбыңны чедип алыр талазы-биле 1948 чылдан бээр эң дээре арга болуп турар деп, ол чугаалаан. Аңаа болгаш ядролуг, химиктиг, биологтуг чепсектерни Чоокку Чөөн чүкке нептеретпес талазы-биле делегейниң эң шыңгыы контролюн тургузары эргежок чугула: Иракка удур Персия мугулдурунга дайын чорудулгалары ындыг-ла үр эвесте доозулган-даа болза, амгы үениң эң сайзырангай боо-чепсектерин ол девискээрниң чурттарынга нептередири база катап эгелей берген деп, Дж. Гофман дыңнаткан.

УЗУН ХУУСААЛЫГ ШӨЛЭЭДЕ

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарының президентизи Джордж Буш узун хуусаалыг шөлээни алгаш, Кеннебанкпортта бодунуң өг-бүле турлаанче август 6-да чорупкан. Аңаа ол дөрт неделя дургузунда турар болгаш бо чылдың сентябрь 3-түң бетинде Вашингтонга ээп кээр деп бодавайн турар. Ол дугайын америк президентиниң парлалга секретары Марлин Фицуотер парлалга конференциязының үезинде журналистерге дыңнаткан. Дж. Буш чайгы үеде ол турлаанга үргүлчү дыштаныып келген а, чүгле дайын үезинде — 1944 чылда аңаа дыштанмаан. АК-тың президентизи бодунуң дыштаныылгазының үезинде чуртта болгаш делегейде болуушкуннарны үргүлчү хайгаарап көөр, чижээ, разведка медээлери-биле хүн бүрүде таныжар, август 28-30-де Великобританияның премьер-министри Джон Мейджорну хүлээп алыр.

КИМ ИР СЕННИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ПХЕНЬЯН. «Төрээн чурттуң каттыштырарының сорулгазы келир үениң салгалдарынче дамчывас ужурлуг» деп, Көрейниң Күш-ажыл партиязының ТК-зының Чингине секретары, Көрей Улус-Демократтыг Республиканың президентизи Ким Ир Сен медеглээн. Бистиң хүлээлгевис — төрээн чуртту каттыштырарының сорулгазын амгы салгалдың үезинде шиитпирлээри болуп турар деп, ол онзалап демдеглээн. Төрээн чуртту катап каттыштырар талазы-биле комитеттиң болгаш төрээн чуртту каттыштырар дээш ниити-национал лиганың ажылдакчыларының мурнунга Соңгу Көрейниң удуртукчузу чүве чугаалаан.

(СЭТА).

ХӨӨМЕЙИМ КАГБАС-ЛА МЕН

Тывага Улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан «Хөөмей-91» фестивальдан

Улустуң уран чүүл соолбас кара суглар-биле дөмей хей янзы, чүзүн-баазын аялгалыг, улустуң хей-аът кииреp ханы дазылдыг. Ону Тывага Улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан хөөмей керүлдези бадыткаан. Бо көрүлдеге көңгүс аныяк, хын дээн салым-чаяанныг талантылар илереп келген. Олар дээрге Сүт-Хөлден Оолак Оңдар, Тес-Хемден Аяс Дан. зырын база хөөмей, сыгытка мергежээн адаларының эдээнден туттунуп, хүн бүрүде үнүн хөңүдүп олурар 8-9 харлыг элээди оолдар-дааДыр. Делегейде ат-сураа алгып, Тыва черии, оон чонун алдаржыдып турар Ген. надий Чаш, Кайгал-оол Ховалыг, Эрес-оол Куулар дээн ышкаш аныларында дениежир күзелдиг аныяктарның барының херечизи ол.

Алдар-аттыг Ак-оолдуң оглу Анатолий адазындан дудак чокка Чыргакының шыгын куду бырлаңнадыр агып баткан кара сугну сагышка киир борбаңнады бадыра бээрге, шүлүкчүнүң оон ачазының дугайында «оттуг караан оюн эреп базып ора, игилиниң хөөнү-биле ижинбаарның коъгун суйбаар» дээн одуруглары сагындырып кээр.

Чадаанада Баян-Дугайдан келген Олег Кууларның игилге ойнаары улам мергежип, хөөмейи хөңүп олурарын уран чүүл көрүлдеэининң санында-ла эскерип тур бис. Ол оглу Буянны бодунуң мергежилинге өөредип, оон салым-чаланын шүткүп турары өөрүнчүг. Хөлүн эрттир бар шаа-биле күженмейн, ыдыының ап, сагыш-сеткилинден кудукчайык бадырып кээриниң үлегерин ол көргүзүп чоруур. Хөөмей дээрге тыва кижи дег өгге төрүттүүген, аът кырынга өскен, ук салган келген уран чүүл-дүр. «Авайымның төрүп берген амырга дег боостаазын» деп сөглеп келгенинде үжүр-лабар. Ынчангаш чүгле Одег Куулар оглу-биле эвес, Бай-Тайгадан Андрей, Андриан Өпей адашкыларының, Тес-Хемден Мөңгүн-оол, Артыш Соян адашкыларның, Бии-Хемден Айдың, Орлан Седип-оол адашкыларның тыва уран чүүлдүң бедиинче чүткүлүн моон соңгаар-даа аргасүме-биле деткиири чугула.

Бии-Хемниң малчыны Виктор Ондарның:

Кудай дээрниң хиндии тепкеш,
Курбустуга четкеш келийн.

деп хоюндады хөөмейлеп оргаш, кожумактаанында мерген утка-ла бар. Хөөмейниң куду-сузун хөөмейжи ол хире бедик үнелээн. Ындыг сагыш-сеткилден талант часкы үеде чечек дег частып келбезиниң аргазы чок.

Хөөмей, сыгыт хей-ле хөөнүүг деп үстүнде айыткан бис. Ынчалза-даа хей-ле хевирлерни саналдыр ырлаары адбан эвес. Оларны холуп-бүлүп сыгыртыры, хөөмейлээри азы каргыраалаары — азарының оруу ол. Частып орар талантылыглар кайы-бир хевирге эки мергежип, боостаазын хоюглап, янзы-бүрү хевирлерни шуптузун чоорту шингээдип алыры кедилиг. Ол дээрге кажы бүрүзүнге белен шыдаттынмас, дүү ол Лазо Моңгуш ышкаш мастерлериниң школазы-дыр. Шупту хевирлерни чоорту азы кайы-бир хевирни үнүнге сиир шингээдип алыры хоочун мастерлер сүмелеп чоруурлар. Оон ынай «Бай-Тайга», «Тооруктуг долгай Таңдым» деп улустуң ырлары хөөмейжилериниң чамдык ансамбльдерининң күүселдезинге аар ышкаш кылдыр сагындырар.

Хөөмейжи, сыгытчы кижиниң сцениже үнерде кедип алганы концерт хевиоон бодун-даа каастаар, артында-ла оон сыгыдынга чаа национал хөөннерни киирип турар ышкаш кылдыр көрүкчүлерге сагындырар, оларның сонуургалын көдүрер. Национал тыва хевин кедип алгаш сыгыртып, хөөмейлеп, каргыраалап турар кижи биле ындыг хеп чок кижини көөрге, көңгүс ийи ангы, оларның түс-түзүнге көрүкчүлериң хамаарылгазы база шуут-ла аңгы болгай. Бо талазы-биле «Булаңыгның эдискизи» ансамбль онзагай болган. Бир аай национал тыва хептң кеткен, оттуктиижээн азынган — аянныг көстүр чорду.

«Булаңыгның эдискизи» деп бөлүк хөөмей фестивалынга шылгаран, бирги черинің диплому-биле шаңнадып, 3000 рубльдиң акша шаңналын база алган. Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга районнарның хөөмейжилериниң ансамбльдери ийиги чергенің дипломнары болгаш 2000-2000 рубльдиң акша шаңналдары-биле шаңнаткан. Бии-Хем районнуң «Каңгыл», Кызыл хоорайның «Отчугаш», Сүт-Хөл районуң «Самына» белүктери шаңналдарлыг черлерни эзлээн.

Аныяк күүседикчилер Аңгыр Хертек (каргыраа), Орлан Куулар (каргыраа), Орлан Ховалыг (сыгыт), Оолак Мерген (сыгыт), Сымчаан Ооржак (хөөмей), Макар Донгак, Сергей Чөгээ дээш, ескелер-даа шылгарап үнгеш, шаңналдыг черлерни эзлээнинер.

Түннел концерт Каадыр-оол Сагдының режиссерлааны-биле онзагай көдүрлүүшкүнүг эрткен. Маңаа Якутиядан келген делегей чергелиг хомусчу Иван Алексеев биле Якутияга эрткен хомус хөгжүмүнүң улустар аразының ийиги фестивалының тиилекчилериниң биразы, делегей чергелиг хомусчу виртуоз Геннадий Чаш хомуска ойнап, уран талантызын кергүзүп, хамыкты кайгаткаш барганнар.

Бир онзалап демдеглеп каар үүл болза, амгы үеде кандыг-даа ажылды чорударда, акша-төгерик херек болгай. Тыва хөөмейниң көрүлдезии эрттиреринге республиканың ажыл-агыйлары улуг дуваны көргүзүп, керүлденің спонсорлары болганнар. «Эйлиг-Хем» совхоз 10 000 рубльди, Тожуда «Май 1» совхоз 7000 рубльди, Тыва республиканың садыг, харылээштырылга күрүне компаниязы 3000 рубльди үндүрүп бергеннер. Бо улуг дуза дээш жюри кежигүнериниң мурааңдан ук ажылагыйларга, оларның удуртукчуларынга өөрүп четтиргенивисти илеретпес арга чок.

Хөөмей көрүлдезинге хүндүлүг аалчылар келген. Олар дээрге хомусчу, дыл эртөмнериниң кандидады Якут-Саха республиканың төлээзи, үстүнде ады үнген Иван Алексеев, Америкадан Сюзан Крейд, Голландияда «Европаже көрүнген соңга» деп фирманың төлээлери Мария Гоналес биле Максим Шапошников олар көрүлдеге база эки үнелелди бергеннер.

Чамдык районнарның талазындан хөөмей фестивалынга киржилгени организастаар талазы-биле четпестер турза-даа, фестиваль ниитизи-биле бедик деңнелге эрткен. Тыва улустуң уран чүүлүнүң бо эртинези улам сайзырап орар деп чүвени көргүскен.

Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН.
Жюри даргазы, төөгү эртемперининң кандидады.

Черлиг-оол КУУЛАР.
Жюри кежигүнү, чогаалчы.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

АВГУСТ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 «Эртен». 9.00 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү, 4-кү сериялары. 10.20 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.50 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 11.50 Р. Шуман. «Арабескалар». 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30—13.10 «А хорга мээң үнүм дыңзыг дыннаңыр...»

* * *

14.30 «Телемикст». 15.15 «Болуушкун». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.20 Кыдатка улустуң чогаадылгазының фестивальдары. 17.05 Телефильм. 17.25 Уругларга — фильм. «Арсланның ужуралдары». 1-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «...Ои алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улутларга». 19.30 Фотоконкурс. 19.35 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү, 4-кү сериялары. 21.00 «Ye». 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55 Телеочерк. 22.10 «Ялта-91». Аныяк күүседикчилериниң телеконкурузу. 00.50 ТМА. 01.10 А. Петренко. «Чүрээмни берип тур мен». 02.45 — 03.15 Уран чүүл мастерлериниң концерти (Болгарияның ТВ-зи).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Үшкү лагерь». Эртемтайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 8.45 Ритмниг гимнастика. 9.15 Күрүненин А. С. Пушкин аттыг чурулга уран чүүл музейинин залдарындан. 10.25 «Эгидер чери». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 «№ 1 мультчыңды». 14.35 — 15.40 К. И. Чуковскийниң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дутаймында барымдаалыг телефильм.

* * *

17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.00 «Кыдыг-кызыгаар».

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.25 «Ойнаарак» театр каттыжышкынында. 19.15 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Там. чыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Ритмниг гимнастика. 21.00 «Ye». 21.40 — 23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 Мультфильмнер. 23.50— 00.15 «Боги, Гуру болгаш өскелердаа».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Музыка коллекциязы. 18.45 Мультфильм. 19.00 — 20.00 Ачы-дуза көргүзер концерт.

Бүдүрүлгелерниң, организацияларның, кооперативтерниң болгаш бичe бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга

Хүндүлүг эштер! Брокер конторалар тургузары үргүлчүлеп турарын «Азия биржазы» акционерлиг ниитилелдиң Тывада биржа төвү дыңнадып тур (брокер—садыгжының болгаш садып алыкчының аразынга харылзаа тудар кижи азы албан чери дээн англи сөс).

«Азия биржазы» акционерлиг ниитилелдиң Тывада биржа төвүнүң брокер конторазы — бодунуң өмүнээзинден болгаш биржада бүдүрүлгелерниң даалгазы-биле ажылдап турар юридиктиг статус эргелиг саарылгалыг бүдүрүлге-дир.

Бичe бүдүрүлге хевирлиг брокер конторазын тургузарынга эргежок чугула бүгү документация «Азия биржазы» АН-ниң Тыва биржа төвүнде бар болгаш оон-биле холбашкан чарыгдалдарны боду дуглаарынга белен. Ындыг чарыгдалдар: брокер олуттарын арендалап хөлезилээри, бүрүткедири, агар сан ажыдары дээш төлевирлер, а эргежок чугула болган таварылгада — брокерлерни шилип алыры. Брокер ажыл-чорудулгазынга киржирде, бодунуң чөпшээрежилгезин, брокер болур кижилерниң даңзызын, оларның паспорттарындан демдеглелдерни, брокер конторазының адын дыңнадыр.

«Азия биржазы» АН-ниң Тыва биржа төвүнүң адреси: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, бажың № 151, телефоннары: 2-49-11, 2-47-96, 2-46-63, факс 2-48-58.

Ажыл-агыйжы кижилериң кичээнгейинге

«Азия биржазы» акционерлиг ниитилел-биле кады ажылдажып тургаш, садыг-саарылга кылыр талантыларны бүрүн ажыглап, боттускайлаң кижи болуп шыдаар силер. Садыг-холбаштырылга ажыл-чорудулгазының дуржулгазын Бурят, Тыва, Якут республикаларга, Иркутск, Чита, Кемерово областарга, Улан-Батор хоорайга барып тургаш, чедип ап болур.

Россияның садыг болгаш чиг өт биржазы-биле кады ажылдажылганы «Азия биржазы» эгелей берген. Россияның ол биржазынын бараннар рыногунуң хемчээли 4 миллиард рубль.

«Азия биржазынга» брокер олудунуң өртээ чуртта эң-не чиик—чүгле 5 муң рубль.

Бодунарның брокер конторалыларны ажыдарынче далажыңар.

Боду ындыг конторалыг болуру—амгы үеде ажыктыг болгаш орулгалыг. «Азия биржазы»—ССРЭ-ниң Азия кезээнде эң улуг биржа. Сайгарылга херээнге силерниң чеднишкинниг болурунарга биржа бүзүрел турар.

«Азия биржазы» АН-ниң адреси: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, бажың № 151, телефоннары: 2-49-11, 2-47-96, 2-46-63, факс 2-48-58.

* * *

Бараннарны сайгарар болгаш садып алыр талазы-биле чагырганы «Азия биржазы» АН-ниң Тыва биржа төвү хүлээп ап турар. Дараазында биржа бараннарын садып алыкчыларга сүмелеп турар:

— тудугга болгаш шеверлел ажылдарынга ажыглаар материалдар;
— санитар-техниктиг дериг-херекселдер;
— демир аймаандан бүдүрген кылыглар;
— автотранспорт техниказы болгаш оон артык кезектери;
— эмнелге дериг-херекселдери болгаш эм үнүш аймаа;
— аъш-чем продуктуларының, культура-амыдырал ужур-дузалыг бараннарның чамдык хевирлери.

Биржаның садыг-саарылгазынга силер киришпишаан, бараанны болунарга ажыктыг кылдыр садып ап азы сайгарып. Россияда база чуртта биржа садыының дугайында херектиг медээлерни ап болур силер.

Биржа ачы-дузазын ажыгланар!

Тыванын биржа төвүнүң адреси: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, бажын № 151, телефоннары: 2-49-11, 2-47-96, 2-46-63, факс 2-48-58.

«Хүреш» чалап тур

1991 чылдың август 16-да 14 шакта «Хүреш» стадионга Тывага Улусчу революцияның 70 чылынга болгаш Наадымга тураскааткан театржыткан көргүзүг болгаш эң шыырак 128 мөгениң хүрежи болур.

Стадионнуң администрациязы ол хемчеглерни коллективтии-биле көөрүнге билеттерни башудур садарын организастаан. Билеттерни «Хүреш» стадионда 9 шактан 17 шакка чедир садып турар. Билеттиң өртээ 3 рубль.

Кызыл районнуң «Тере-Хөл» совхозунуң сүлделиг таңмазының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Кызылда № 48 тудуг эргелели деп аренда бүдүрүлгези хана болгаш дээвиир кылыр гипс материалдарны, гипстен кылган бажың каастаар материалдарны, арыг агаар киирер херекселдиң решетказын, чазанылга кылыгларын, чугай аймаан, будуктарны, демир аймаандан бүдүрген адилел чүүлдерин туда санажылга азы шилчидилге-биле бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлериңге, хамаатыларга садып турар.

Тудуг эргелелиниң адреси: Кызыл хоорай, Складская кудумчузу, бажың № 1, телефону 3-34-71.

«А», «Б», «ВС», «Д», «Е» категорияллыг чолаачылар курузунга өөренир күзелдиг хамаатыларны ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы чалап турар. Ол ышкаш секретарь-машинакчыны, радио болгаш телевидение талазы-биле мастерлерни өөредири-биле чалап турар. Кичээлдер 1991 чылдың сентябрь 2-де эгелээр.

Школаның адреси: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, бажың № 49, телефону 2-25-28.

«Тыванын сылдыстары» концерт бо чылдың август 14, 15, 16, 17 хүннеринде «Совет Тыванын 5 чылы» стадионга болур. Эгелээри 19 шак. Тывадан сурагжаан ыраажылары болгаш уран чүүл бадуктери концерттерге киржир.

Тайылбырны 2-57-07 телефонну дамчыштыр эртенгинии 10-дан 12 шакка чедир ап болур.

Кино

АВГУСТ 8-те

«НАЙЫРАЛ»: «Студентка» (Франция) 9.00, 11.10, 13.20, 17.30, 19.40, «Злой дух Ямбуя» 15.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Добро пожаловать, или посторонним вход воспрещен» 9.00, 11.40, «Берег юности» 10.20, 13.00, «Маленький свидетель» 14.20, 16.50, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Киночыңды» 11.00, «Контакт» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

ВОСТОК»: «Скорпион» (АКШ) 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Башкыларның август хуралдарынга уткуштур

ДЫЛ АРЫГ БОЛУР УЖУРЛУГ

Тывада черлер аттарынга хамаарыштыр бижикчилер айтырыгларны чежемейнинда көдүрүп турар болза, ол талазы-биле тодаргай харыны албайн турар. Тыва дыл күрүне дылы кылдыр чарлаттынгандан бээр оода-ла районнар аттарын чурумчудар талазы-биле кандыг хемчеглер алдынганы? Аңаа кым тода харыы бээрил?

Черлер аттарының тывылганының дугайында уруглар улуг назылыг кижилерден дыңнаар. А ол аттарны кым, кажан ынчаар адап каанын билдинмес. Чурттакчылыг черлер, суурлар тыптып кээрге, аңаа ат тыпсып адаарда, ук черниң хевир байдалын, туружун, байлаан барымдаалап адаар дээрзин кайы-бир топоним боду-ла чугаалап турар.

Току географтыг аттар-биле байлак, онзагай. Тожу деп топонимниң алыс утказы тош (дириг амытан), Азасты Тош-Хөл дээр деп хөй кижи бадыткап турар. Тош деп улуг аң дүжүп, сериитенир хөл дээн утка синген. А чонның ол адааны утка канчап ескерли бергенил? Азас деп сөстүң чиигине утказы чүү дээн ирги? Азас деп ат Тоора-Хем деп ат ышкаш, бистиң девискээрде кончуг нептерээн. Бистиң суурувусту Адыр-Кежиг дээр. Хемни кежерде хөй адырлар кежер. А школаны Азас школазы, кедээ Советти Азас кедээ Соведи дээр. А чүге Адыр-Кежиг дивезил? Адыр-Кежиг школазы дээн ышкаш. А Азас дээрге Тожу-Хөлче агып кирип чыдар хем. Бистиң суурувустан 40-50 км ыракта. Тожуда черлер аттарын оон-даа ынай уламчылап болур. Чонның эге ат бергени черле барымдаалыг — дириг амытан-ады-биле (Аспанныг, Дуруялыг, Аскыр-Хем), ыяшдаш-ады-биле (Дыттыг-Хөл, Сайлыг-Хөл, Шивилиг-Хөл, өң-чүзүнүн (Ногаан-Хөл), туружун барымдаалап (Башкы-Хөл) адаан черлер хөй.

Тоора-Хемни чекпелиг деп адаан. Оон турар чери мөөгүлүг (чекпелиг). Чөп адаан, чараш-даа ат. Дооралап баткан хем ады-биле район төвүн, школаны, кудумчуну, албан черлерин адаан. Чекпелиг деп ат турган болза, Чекпелиг школазы дээр ийик. Ол-ла ат-биле 8-9 км черде Чалыш-Шөлде совхоз адын база адаан. «Чекпелиг» деп чонның ырында ханы утка бар. Оон аялгазы база чонның. Черле чүү-даа оваарып көрбес, чүвениң алыс дээрге барымдаалавас, сөөлүү болавас улус-тур бис ийин. Кижиниң чурттап чоруур чери чонның төөгүзү, культуразы, байлаа, ол ыдыктыг дээрзин утканывыстан национал чоргаарал дугайында ажы-төлге билиндир сургаваан-дыр бис. Оон уржуун бөгүн көрүп чоруурувус ол эвес бе?

Адыр-Кежигде кудумчулар адаарын чонның күзели-биле күүсекчи комитет шиитирлеп турар. Чаа кудумчуну Леонид Чадамбаның ады-биле адаарының айтырыгын көрүп турар. Ол база чонның дилээ.

Тыва орфографиянын дүрүмнеринге хамаарышкан мурнунда көдүртүнүп турган географтыг аттар дугайында айтырыгже катап эглип, улуг, бичe чонның үк чүүлге хамаарылгазын билип алыксадым. Эң бети чижек. База-ла Тожу. Чугаа культуразының негелдезии-биле ынчаар адаар. Амыдыралда ажыглап турарывыс сыр өске — шын адаарывыс талазы-биле (орфоэпия) — Тожуну Тоджа деп чугаалап-даа, бижип-даа турар бис. Тоджа деп тыва сөс бар бс азы чаа сөс тывылганы ол бе? Эге класстың өөредилге номунда Тожу, Тоора-Хемнин ады кирген мергежилгелер-ле хөй. Номда бижээни-биле школаның адын бижээнин өөренүкчи деннеп бербес бе? Башкы чүү деп тайылбырлаарыл? Бо сөстү кажан дүрүмге киирерил? Бо чүүлдерни чүгле Тожуга хамаарыштыр бижидим. А Өвүр (Овюр), Чөөн-Хемчик (Дзун-Хемчик), Барум (Барыын-Хемчик), Чаа-Хөл (Чаа-Холь) дээн районнарда: Балгазын (Балгазин), Арыг-Узуу (Аргузун), Өөк (Уюк) бо девискээрде чурттап турар чоң, эртем, культураның ажылдакчылары, албан организацияның удутукчулары бо айтырыгны ийиги чергенин деп турар бе?

Бо кыжын Кызылга бир автобустуң чолаачызы аныяк тыва оол, автобустар доктаар черлерни тывалап чарлап чорду. Ындыг улусту деткиир. Мону номчаащ, ол чаның салбазын деп күзээр мен.

ТАР тургустунуп, улусчу революция тиилээнден бээр 70 чыл эрткен-дир. Оода атсывывысты чаңгыс аайлап, тывалап алган болзувусса. Холушкак чугаа чүгле тыва дылды эвес, улуг орус дылды бокталдырып турар. Бистин тываларның сес-ломаан өске нацияңың улузу ажыглавайн турар-ла болгай. Чүгаалаар болза арыг чугаалаар.

Татьяна КУШКАШ.
Башкы.

«Шынның» культура килдизиниң почтазындан

ЧАА ЧҮҮЛДЕРНИ ЭСКЕРИП...

Культура килдизи «Шын» солуниун редакциязында эңне улуг почталыг килдистерниң бирээзи. Шүлүктер, чечен чугаалар, шоодуглар дээш, чогаал жанрларындан аңгыда республиканың культура амыдыралында солун, чаа болдуушкуннар, кижилерниң сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур айтырыглар, аныяк-өскенни өөредири болгаш кижизидери дээш, өске-даа чүүлдерге хамаарыштыр хөй чагаалар килдиске кээп турар. Бир эвес номчукчуларның боттарының чагааларында көдүрүп турары айтырыгларның шуптузунга доктаавар болза, улуг хемчээлдиг чүүлдү бижиир апаар. Ынчангаш оларның шуптузунга доктаавайн, солун биле номчукчуларның аразында харылзааларынга, кады ажылдажылгазынга ажыктыг болгу дег чүүлдерже, эдип ап болур чедерчетпестерже кичээнгейни бо удаада углап көрээли.

Бо чылдың бирги чартыында культура киллдизинге 500 ажыг чагаа келген.

Номчукчу кижи амыдыралда чаа чүүлдү эскерип, ол дугайында редакцияже бижиптер болза, солуннуң ажылдакчыларынга база өөрүнчүг. Чаңгыс чижек, бистиң идепкейлиг бижикчивис Каадыр-оол Тувак Чөөн-Хемчик районнуң Бажың-Алаак ортумак школазының интернады турган эрги бажыңны септээш, уруглар сады ажыдар, аңаа школаның башкыларының болгаш ажылчыларының уруг-дарыы турар деп дыңнаткан. Школага уругларга садын ажыдып турганын кажан, каяа дыңнажык бис. Солун, ажыктыг медээ дораан чырыкче үнген. Болуушкуннуң чаазы, оон мурнунда ындыг янзылыг чүүл турбааны-биле бо медээ эки.

Номчукчуларның бисче чоруткан медээлеринде болуушкуннар катаптаттының азы медээ озалдап кээп турары-биле, ол солунга парлаттынмайн баар. Чижээлээрге, «Тыва» ансамбльдин дугайында хөй медээлер дижик. Оларның авторлары «Тыва» ансамбль ол-бо суурга концертин көргүстү, ындыг-мындыг артист эки ырлады, ансамбльдин программазы сеткиливиске таарышты деп бижип турар. Шак мындыг медээни чаңгыс, хөй-ле дизе, ийи катап парлап болур. Чүге дээрге авторнуң ады, оон адрезиндеп аңгыда, медээлерниң утказы дөмей-дир. Ынчангаш солуниче мелээ азы кандыг-бир материал чорударының мурнунда мээң бижээн чүүлүм-биле дөмей утказыг чүүл солунга үнген бе деп солуннарда кандыг материалдар парлаттының турарын кичээнгейлиг хайгаарап турар болза эки. «Тыва» ансамбльдин дугайында чагаалар Биче-кыс Монгуштан, Екатерина Саадан болгаш өске-даа авторлардан келген. Үстүнде айыткан чылдагаанбиле олар «Шынга» парлаттынмайн барган.

Чамдык материалдарның утказы хөлүн эрттир ниити, тодаргай барымдаа-факт чок, сургаал аянныг болганы-биле чырык көрбейн турар. Чижээлээрге, бистиң идепкейлиг, солун, ажыктыг материалдарны бижип турар номчукчувус Эренсен Тежит «Каратэ ыяштары» деп чүүлдү чоруткан. Каратэ аргалары өөренип, суурда херимнерни үрей теп турар оолдар дугайында ол бижээн. Оолдарның ат-сывы айыттынмаан, ындыгларны илередир дээш кандыг ажыл чоруттунуп турарын биживээн болган. Ол чагаа парлаттынмайн барган. Шак ындыг үткалыг чагаалар бола келгилээр.

Катаптап турар бодалдарлыг, ниити үткалыг, сургаал хевирлиг чагаалар куда, аныяк-өскен кижизидилгези, тыва дыл культуразы, тыва чаңчылдар дугайында болгулаар. Бир эвес кайда, кандыг ажылды херек кырында чорудуп турарын, автор боду кандыг санал киирип турарын, кандыг эгелээшкиннерни, чаартыышкынналарны идип үндүргенин тодаргай бижээн болза, ындыг чагаалар ажыктыг, солун болуру чугаажок.

Чамдык авторлар шүгүмчүлелдиг чагаа бижиирде, фактыларның шынныын ылап бадыткап албаан боор. Бир эвес ындыг чагааларны хынавайн чырыкче үндүрүптер болза, кижилерниң ат-алдарын баксырадып болур бис. Чижээлээрге, Көк-Тей школазының башкыларының чамдыызы ажыл чок артып каап турарының дугайында чагаа ол-ла школаның башкызындан келген. Шуут-ла ажыл чок артып каап турар башкылар чок, а оларның кичээлдериниң саны эвээжеп турары хыналдадын илерээн. Бир эвес башкылар ажыл чок арткан деп солунга чарлапкан болза, частырыглыг материал үнгени ол.

Кандыг-бир айтырыгга харыылап бээр азы кайы-бир кижиге байыр чедирерин, ол-бо четпестерни чайладырынга дузалаарын дилээн чагаалар база бо-ла келгилээр. Оларның чамдыызы авторнуң бодунун-на будүрүп ап болур үүлеан болур. Чижээлээрге, пенсия тыпсырының дугайында тайылбырлар дижик. Ол дугайында черчерлерде социал хандырылга органнарындан билип ап болур. Шак ындыг чагаа Шүй ортумак школазынын башкызындан келген. Башкы ону тус черде чогуур черлерден чүге боду билип ап болбас деп? Д. Б. Монгуш «Аа, Хемчиим» деп Александр Ондарның ырызының сөзүн солунга парлаарын азы оон бодунче чорударын дилээн. А. Кууларның ачазының 50 харлааны-биле аңаа солун дамчыштыр байыр чедирерин дилээн. Шак мындыг хууда дилеглерни күүсетпейн баргылаарывыс чугаажок. Чүге дээрге солун дээрге хамыктың мурнунда хөйже, чонче көрүнген, тус-тус кижилерге санаттынмаан болгай. Ындыг-даа болза баш бурунгаар акша-төгерин төлээш, солун дамчыштыр байыр чедирегнин чүге чарлап азы кандыгбир айтырыгга тайылбыр ап болбас деп? Ону солуннар калбаа-биле боттандыра бээр үе кээр чадавас.

Шүлүктерге, проза чогаалдарынга бо удаада дегбээли. Чүге дээрге оларның сайгарылгазының допчулалын өйлеп-өйлеп парлап турар болгай бис. Ынчалза-даа эң ылаңгыя шүлүк бижиири дээрге бодалды чараштыр илередири деп чүвени утпаалы. Аяңнаштыр бижип каан одуруглар дээрге шүдүктер эвес-тир.

«Шын» солунче коррес. понденцияларны, статьяларны, чагааларны үргүлчү бижип, оон-биле харылзажып турар номчукчуларга четтиргенивисти илередип, амыдыралга, ажыл-ишке кичээнгейлиг, хайгаараачал болуп, болуушкуннарны эки сайгарып, ханы уткалыг, чедингир сөс-домактыг чүүлдерни бижип турарын оларга күзээрдир бис.

Шангыр-оол СУВАН.
«Шын» солуниун культура килдизиниң эргелекчизи.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

«Шыннын» телефоннары

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ орлакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ партысалгадыг секретарь — 3-34-92; ◆ орлакчылары — 3-45-93. Киллистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ советтер ажылынын 3-34-17, 3-34-98, ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кедээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айгырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ◆ чагаа калдазы — 3-39-03; ◆ оюлга — 3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейбергында — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 сарлага амаалы.

Тираж 27097 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының керектерниң талазы бале күрүне комитединиң гиперографиязы. Кызыл. Шетинниң болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 126.